

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Salih TUĞ

CİLD — VOLUME : VII
CÜZ — PARTS : 3-4
1979

Edebiyat Fakültesi Basımevi
İSTANBUL
1979

Sahûr Vakti

«Sözleri dinleyip de en güzeline uyan
kullarıma müjde ver.»

(Kur'ân, Zümer 18)¹

Hüseyin ATAY

Din kolaylıktır

1. «Ya Rabbî, bizden öncekilere yüklediğin gibi bize ağır yük yükleme, Ya Rabbî, bize gücümüzün yetmiyeceğini taşıtma, bizi affet, bizi bağışla, bize acı. Dostumuz Sensin. Gerçeği inkâr edenlere karşı bizi üstün kıl» (Bakara, 286).

2. «Ey insanlar, Allah sizden yükü hafifletmek ister. Çünkü insan-oğlu zayıf yaratılmıştır» (Nisâ, 28).

3. «Ey insanlar, Allah dinde sizin üzerinize bir zorluk koymamıştır» (Hac, 77).

4. «Ey insanlar, Allah, dini sizi zorlamak için vazetmemiştir» (Mâide, 6)¹.

5. «Kur'ân (veya Peygamber) insanların yüklerini alır ve üzerlerindeki ağır teklifleri hafifletir» (A'raf, 157).

6. «Allah, orucu size farz kılmakla sizi zora sokmak istemez, size kolaylık ister» (Bakara 185).

¹ Bu âyet-i kerime dinde önemli bir esas ve prensiptir. Bu prensip, zararlı şeylerin meşru olmaması prensibidir. Ömer Fahreddin Râzî, Mefâtih el-Gayb, 3/557.

7. «Allah, insana ancak güç yetirebileceği nesneyi emreder. İyilik yaparsa lehine, kötülük yaparsa aleyhinedir» (Bakara 286).

8. «Ey Muhammed, Kur'ân'ı sana sıkıntıya düşmen için değil, Allah'a saygı duyacaklara öğüt olarak indirdik» (Taha 2).

* * *

1. Hz. Ayşe diyor ki : «Hz. Peygamber iki şeyden birini yapmak arasında muhayyer kaldığını gördüğü zaman, günah olmamak şartıyla, daima iki şeyden en kolayını seçmiştir»².

2. Hz. Peygamber, «Allah için en sevgili din kolay ve gerçekçi (hanîf) olanıdır» buyurdu³.

Bu hadis-i şerifte kullanılan «hanîf» sözü, batıldan, haksızlıktan, yanlıştan gerçeğe, hakka ve doğruya yönelme ve meyletme anlamını ifâde eder. «Samhâ» sözü kolaylık ve müsamaha demek olup, insanları sıkıntıya, darlığa düşürmeyen anlamını verir⁴.

3. Hz. Peygamber, «Din kolaylıktır. Dinde zorluk çıkarmayın, zorluk çıkarana yenilir» buyurdu⁵.

El-Kastallânî bu hadis-i şerifin şerhinde şöyle der: Dinde kılı kırk yarararak rıfk; kolaylık ve yumuşaklığı terkedeni, diğer bir ifâdeyle dinin gösterdiğinden daha çok dindar olmaya çalışanı din alt eder, âciz bırakır. O kimse dini ya tamamen veya kısmen terketmeye sürüklenir. O halde orta yolu, doğru yolu tutmalıdır. İbâdetlerde yapabileceğinizi yapın ve tam yapmağa çalışın⁶. Bundan maksat, insanı güç yetireceği şeye göre hareket etmeğe, yumuşaklığa devam etmeğe teşviktir. Bir kimse dîni şiddetlendirir ve sertleştirirse, kendisi dîni ödevleri devamlı yerine getirmekten kesilir; dîni yenmeğe çalışırken, dîn kendisini yener⁷.

Bunun manasını şöyle açıklamak mümkündür: Dîni kendi anlayışına göre zorlaştırıp, başkasının yapamayacağını sandığı şeyleri yapmağa kal-

2 Muslîm, 15/83 (Nevevî ile birlikte); Buhârî, 7/101.

3 Buhârî, 1/15; el-Kastallânî, İrşâd el-Sârî, 1/123.

4 Şemseddîn M. b. Yûsuf el-Kirmânî (717-786/1317-1384), el-Kevâkib el-Derâri ff Şerh el-Buhârî, 1/161.

5 Buhârî, 1/15.

6 Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (851-923/1447-1517), İrşâd el-Sârî, 1/124.

7 el-Kirmânî, Şerh el-Buhârî, 1/160.

kıyarak başkalarından üstün olmak isteyen kimse, dînin bütün hükümlerini ve gereklerini tam yerine getiremez. Çünkü Yüce Allah'ın bildirdiği dîn, insanın yapabileceği bir dîndir. İnsan, Allah'ın koyduğu dînin üstüne bir şey eklerse, kendi gücünü aşan bir yük altına girmiş olur ve âciz kalarak Yüce Allah'ın koyduğu hükümleri yerine getirmeye zaman ve imkân bulamaz. En kâmil müslüman olmaya çalışırken, nâkıs, eksik ve kusurlu bir müslüman olma durumuna düşer. İşte Yüce Allah'ın koyduğu ve insan tabiatına uygun dîn hükümlerini zorlayarak, insan tabiatının dışına çıkan insan, Allah'ın hükümlerinin geçerliliği karşısında başarısızlığa uğramaya mahkûm olur. Dini sun'î bir takım yollarla yenmeğe ve ondan üstün olmağa kalkışını, din yener ve onu alt eder.

4. Hz. Peygamber, «Kolaylaştırın, zorlaştırmayın, müjdeleyin, nefret ettirmeyin» buyurdu⁸. O, insanlara kolaylık getirmeyi ve hafifletmeyi severdi⁹.

Nevevî, bu hadîsin şerhinde der ki: Hz. Peygamber bazı değişik ifâdelerle nakledilen bu hadîslerde iki zaddı bir arada zikretmiştir. Bunun felsefesi ve gayesi şudur: Eğer «kolaylaştırın» sözü ile yetinip de «zorlaştırmayın» sözünü söylemeseydi, bir defa, iki defa kolaylaştırıp, bir çok durumlarda zorlaştırmaya gidilebilir ve hadîsten böyle bir anlam çıkarmak da doğru olabilirdi. Bunun için «zorlaştırmayın» demekle bütün durumlarda hangi türden olursa olsun zorluk ve güçlük göstermeyi menetmiş oldu¹⁰. İşte gaye de budur. Aynı şekilde diğer rivâyette Ebû Mûsa ile Mu'az'a, «Kolaylık gösterin, zorlaştırmayın, uzlaştırmaya çalışın, ayrılığa gitmeyin» buyurmuştur. Bu hadîsten anlaşılacak manalar şunlardır: Allah'ın rahmetini, sevabını, bol nimet sahibi olduğunu müjdelemeli, korkutmak, tehdid etmek suretiyle nefret ettirmemelidir. Yeni müslüman olanlara karşı şiddet kullanılmamalı, aynı şekilde erginlik çağına giren çocuklara, günahattan tevbe etmiş olanlara nezaketle, lütufla muamele etmelidir. Böylece onlar yavaş yavaş, çeşitli ibâdetlerin içine girerler. İslâmın bütün işleri ve teklifleri işte böyle yavaş yavaş, derece derece ve adım adım ge-

8 Buhârî, 1/25, 5/108, 7/101; Muslim, 12/40-42 (Nevevî ile birlikte).

9 Buhârî, 7/101; Buhârî Şerh-i 'Aynî, 10/409, 8/181, 11/404, 1/431.

10 Burada bu hükmü çıkarmak için İmam Nevevî, usûlî bir kaideye dayanmaktadır. Mutlak emirler tekrarı gerektirmez. Bir defa yapılması, emrin yerine getirilmesine yeter. Ama nehiylerde öyle değildir. Mutlak nehiy (yasak) her zaman yasaklığını muhafaza eder. Bir defa bile yapılması ile yasak çiğnenmiş olur. Onun «zorlaştırmayın» yasağı hiçbir zaman ve hiçbir durumda güçlük çıkarmayın anlamını verir. Nevevî, bu uslûbun Kur'an'dan alındığının farkında değildir. Zira Yüce Allah, oruç bahsinde, «Allah size kolaylık ister, zorluk istemez» demektedir. Burada da «kolaylık ister» ifadesiyle yetinilmemiştir. Ayrıca bk., el-Kastallanî, İrşâd el-Sârî, 1/179.

liğin bir yolla benimsetilir. Bu dinî iş ve teklifleri ilk defa yerine getirmeye başlayan bir kimse, onlara yavaş yavaş alışır, diğerlerini ve hepsini yapması kolaylaşır. Ama bir defa zorluk gösterildi mi ve bu zorluk karşısında onları uygulamaya girişmekten çekindi mi, yeni bir girişimde bulunmaz ve girse dahi devam ettiremez. Emru ferman elinde olanlara da yumuşaklık ve kolaylıkla insanlara muamele etmeleri ve yol göstermeleri emrolunmuştur. Her şey karşılıklı anlayışla halledilir. Anlaşmazlıkla hiçbir şey elde edilemez¹¹.

Ebû Bekr el-Cessâs, «Allah size kolaylık diler; size güçlük vermek istemez» âyetinin tefsirinde diyor ki: Bu âyet, insanın, kendisine zarar veren, onu zora sokan, onun hastalığına sebep olan veya hastalığını arttıran şeyle yükümlü olmadığına işâret eden bir asıl kâidedir. Çünkü bu, kolaylığa zıttır. Diğer farzların ve nâfile, yani fazladan yapılan ibâdetlerin emrolunması veya câiz görülmesi kolaylıklarına, fazla sıkıntısız ve zahmetsiz olmalarına bağlıdır. Bu âyet aynı zamanda Cebriyecilerin, Allah'ın insana güç yetiremeyeceği şeyle emrettiğine dair olan sözlerini de reddeder. Çünkü insanın gücünün dışında bir şeyle yükümlü tutulması zorlukların en zorudur. Oysa Allah insana zorluk verdimediğini açıklamıştır. Oruç ve diğer ibâdetlerde, kendisine büyük zarar verecek şekilde kendisini zorluğa sokan, zorlayan kimse, Allah'ın kendisinden istemediğini bildirdiği bir iş yapmış olur. Allah insanlara kolaylık gösteriyor, onlar da bundan dolayı Allah'a şükretsın ve hamdetsinler¹².

İbn Kesîr de Tefsîr'inde diyor ki: Hz. Peygamber, «dininizin en hayırlısı en kolay olanıdır» buyurdu.

Ebû 'Urve diyor ki: Hz. Peygamberi bekliyorduk. Başı ıslak olarak çıkageldi. Ya abdest almış veya gusletmişti. Namazı kıldırınca, insanlar ona soru sormaya başladılar. Zorluk çektikleri hususlardan söz ettiler. Hz. Peygamber üç defa üst üste, «Allah'ın dini kolaylık içindir» buyurdu¹³.

İbn Abbâs diyor ki: Hz. Peygamber'e dinlerin hangisi Allah için daha sevgilidir diye soruldu. O da «gerçekçi, kolay dîn» cevabını verdi¹⁴.

Hz. Peygamber «gerçekçi (hanîfî) olan kolay bir din ile gönderildim» dedi.

11 Nevevî, Şerh, 12/41; el-Kirmânî, 2/34.

12 Ebû Bekr el-Cessâs, Ahkâm el-Kur'ân, 1/223.

13 İsmâ'îl b. Kesîr, (774/1372), Tefsîr el-Kur'ân, 1/217, Beyrut 1969; Ahmed el-Bannâ, Tertîb Müsned Ahmed b. Hanbel, 1/89.

14 İbn Kesîr, aynı yerler.

Mihcen b. Edre diyor ki: Hz. Peygamber namaz kılan bir adamı bir süre gözledi, sonra bana: «Doğru kıldığına inanıyor musun?» diye sordu. Ben de dedim ki: «Ey Allah'ın elçisi, Medine'nin çoğunluğu böyle kılıyor». Hz. Peygamber dedi ki: «Ona işittirme, onu helâk edersin» ve «Allah bu ümmete kolaylık murad etti, zorluk murad etmedi»¹⁵.

Hz. Peygamber aslında adamın namaz kılmasını beğenmemiştir, ama sahabenin verdiği cevaptan adamın ve diğer bir kısım müslümanların ancak öyle namaz kılabildiklerini öğrenmiştir. Onları daha mükemmel bir şekilde kılmağa zorlamak, kıldıkları namazın muteber olmadığını kendilerine söylemek maneviyatlarını ve ümitlerini kırarak ve neticede namazı bırakabilecek, diğer ibâdetlere karşı da becerememezlik şuuru kendilerine hâkim olacak ve dine rağbetleri azalacaktı. Bu ise dinin gayesine aykırıdır.

Hz. Peygamber: «Allah bir takım farzlar, yapılması gerekli vazifeler tayin etti. Onları yapmamazlık etmeyin. Bir takım sınırlar koydu, onları aşmayın. Ve bir takım şeyleri haram kıldı, onları çiğnemeyin. Unutmaktan değil, size merhametinden ötürü bir takım şeylerden hiç bahsetmedi, onları araştırmayın» buyurdu¹⁶.

İslâm Dininin Mahiyeti

«Ey insanoglu, gerçekçiliğe yönelerek kendini, Allah'ın insanlara yaratılıştaki verdiği dine ver» (Rûm 30).

Bu âyet-i kerime İslâm dininin mahiyetini, ne olduğunu anlatır ve ne olduğundan, ne için olduğunu da anlamak mümkündür. İslâm dîni, insanın salim ve sağlam yaratılışına uygun hükümler, buyruklar ve yasaklar, nizam ve düzen getiren bir dindir. Yukarıdaki âyet-i kerime bunu ifâde ettiği gibi, dînin asıl adı olan «İslâm» kelimesi de bunu anlatmaktadır. Bütün dinlere bakılırsa her dîn, kendi kurucusunun adını taşır. Yahudilik Yahuda'dan, Hristiyanlık (Christianity) Hz. İsa'nın Yunanca adı «Chritos» tan, ve arapçada «Nasrâniyet» Hz. İsa'nın doğduğu «Nâsıra» dan; Budistlik, kurucusu «Buddha» dan; Brahmanizm az çok değişik olarak ibâdet veya tanrı manasında olan «Brahma» dan ve Hinduizm «Hindus» adındaki yerden adını almış olduğu halde, «İslâm Dini» adını, peygamberi ve tebliğ edeni ile hiçbir ilişki göstermeyen bir kelimeden almıştır. Bu «İslâm» ke-

¹⁵ İbn Kesir, aynı yerler.

¹⁶ Muhammed Mustafa Şelebi, el-Medhal li-dirâset el-Fıkh el-İslâmi, s. 29, Mısır 1956.

limesi arapçada kök ve filolojik manası bakımından, «sâlim, sağlam olan, sakat olmayan, bir şeyin yaratılışındaki saflık, arıklık, tabiatındaki asillik ve güzelliği ifâde eder. Temsilde hata olmaz derler. Hatası mazur görülsün, şöyle bir misâl verelim. Bir otomobil, fabrikadan ilk çıktığı zaman görünüşü, güzelliği, yeniliği, çekiciliği ve sağlamlığı ile henüz kullanılmamış, hiç bir dişlisi ezilmemiş, kaza yapmamış düzgün bir otomobildir. Aynı zamanda fabrika onun kitabını da vermiştir. Bu kitap, onun nasıl kullanılacağını, bozulan, kırılan parçalarının nasıl onarılacağını, yeni ve iyi durumuna nasıl çevrileceğini anlatır. İşte tıpkı bunun gibi Yüce Allah insanı saf, arık, temiz bir mahiyet ve özde yaratmış; bu asaletini ve aslını koruyacak yolları ve yöntemleri gösteren bir kitabı da kendisine vermiştir. «İslâm» kelimesi, insanın yaratılıştaki insanlık özü ve mahiyetini ifâde eder. «Din» kelimesi de O'nun kitabında mevcut hükümleri, yol ve yöntemleri anlatır. İslâm dininin mahiyeti işte budur. Gerçek insanı, hakiki öz yaratılışındaki aslını, mantığını, akl-ı selimini koruyan insanı bulduğumuz zaman «İslâm Dini» ni en çok beğenen ve tabiatına uygun bulup kabul edecek insanı bulmuş oluruz.

İslâm dininin yaratılışa uygun bir din oluşundan çok önemli olan iki sonuç çıkmaktadır. Biri, insan çevresinin, toplumun, öğretim ve eğitiminin bozuk olan yönlerinin tesirinde kalır ve bunların tesirinde peşin hüküm vererek gerçeği gerçek yönüyle aramak yeteneğini yitirmişse, o insana İslâm dinini anlatmanın çok zor ve belki de imkânsız olacağıdır. Bu hükmün ve bu tip insanların içine bugün pek çok müslüman ve müslümanlığı bilenler de girmektedir. Çünkü onlar da asırlar boyunca yer, zaman ve kültürlere göre yapılmış olan yorumların tesirindedir. İkinci sonuç daha önemli ve oldukça da zor elde edilen bir sonuçtur. Bu sonuca göre, İslâmın anlattığı saf ve arık tabiat ve yaratılışı koruyabilmiş insanın uygulayamayacağı ve kendi tabiatına aykırı olan bir hükmün İslâm dinine ait bir hüküm olmadığına hükmetmek gerekir. Böyle bir hükme gitmek için mutlaka yaratılıştaki arık insanı fiilen bulmak şart değildir. Nazarî ve ilmî olarak öyle bir yaratılışı tasavvur etmek, onu zihnen tespit ve tayin etmek kâfidir. Bunun önemli yönü böyle bir işlemi yapacak ilim adamlarının yolu, yöntemi ve anlayışıdır. Bu noktada çok ihtilâf edilmiştir ve halâ da edilmektedir. Ancak herkesin veya insafılı olanların kabul edeceği şu üç temel kural muhalifleri birbirine yaklaştıracak veya birleştirecek kudrettedir. Bunlar; 1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Hadîs-i Şerîfler, 3. Kur'ân ve hadîslerde geçen ifâdeleri arapçaya göre veya filolojik açıdan iyi anlayıp, onların açık mâna ve gayelerini tespit etmektir.

Yüce Allah Hz. Muhammed'e vahyettiği İslâm dininin temel ve fer'î hükümlerini genel olarak, yaratmış olduğu insanın ortak yetenek ve niteliklerine uygun bir şekilde vazetmiş; insanın kolayca yapabileceği hem ruhî ve manevî, hem de fizikî ve tabii ihtiyaçlarını, doğru ve yaratılış gayesine yönelik şekilde cevaplamıştır. İslâm dini, insanın bu sağlam ve salim bünyesinin hem bir ferd hem de toplumun bir üyesi olarak toplum halinde ve içinde kolaylıkla yapabileceği, uygulayabileceği hüküm ve teklifleri getirmiş ve buna yol gösterecek ilkeleri vazetmiştir. Yukarıda tercümelerini verdiğimiz âyet-i kerîme ve hadisler bunun en açık ve seçik delilleridir. Hz. Peygamberin hadislerinde pek açık bir ifâdesini bulan «bu din kolaylıktır» sözü İslâm dininin mahiyetini ortaya koyarak sonraki tamamlayıcı «kolaylaştırın, zorlaştırmayın» emri de dinin mahiyetinden uzaklaşmanın, onu zorlaştırarak çekilmez bir sürü tekliflerle insanları dinden nefret ettirmenin yasak olduğunu, bu tutumun doğru bir dindârlık olmayacağını anlatmıştır. Hz. Peygamberin tutum ve hareketleri, emir ve nehiyleri daima kolaylaştırma, kolaylık gösterme istikâmetinde olmuştur. O, dini tam ve olduğu gibi anlatmakla sorumlu tutulmuş, yanlış anlayacaklar diye hiçbir dinî hükmü ve gerçeği ihtiyath ve ilâveli şekilde anlatmamıştır. Yüce Allah Hz. Peygamberi yalnız açıkça tebliğ etmek ve açıklamaktan sorumlu tutmuş, neticenin Kendisine ait olduğunu ve hesabını Kendisinin göreceğini bildirmiştir: «Vazifen sadece tebliğ etmektir. Hesab görmek Bize aittir» (Ra'd 40). Fakat Hz. Peygamberin zamanından bu yana bazı müslümanlar ve ilim adamları «astar vermeyelim, yorgan isterler» şeklindeki bir halk deyişinin tesiriyle bütün müslümanların sorumluluklarını yüklenerek daima ihtiyatlı davranmış ve ona göre hüküm istinbat etmiş, veya istinbat edilmiş hükümlerde tercihlerini bu deyişe göre yaparak, dinde kolaylık ilke ve kuralını ihmal etmişlerdir. Halbuki kendilerine düşen, en doğru hükmü bulana kadar çalışmak ve vardıkları hükmü olduğu gibi insanlara bildirmektir. Kötüye kullanan veya istismar edenin suçu, işleyene aittir. O hükmü bulana ve verene ait değildir. Bazen bir mesele hakkında iki hüküm verilmektedir. Birincisi asıl dinin hükmüdür. İkincisi ihtiyatlı hükmüdür. İhtiyatlı hüküm diye ortaya atılan hüküm ile müslümanların zihni bulandırılıp, öteki hükmüne göre hareket edenin dininin sanki tehlikeye düşeceği ve biraz daha zor olan ihtiyatlı hükmün ise dini garanti edeceği hisas edilmiştir. Oysa insanın kolayca yapacağı ve dinin de gayesi olan hüküm itham altına alınmış ve ona uyanların din duygusunun zayıf olduğu açıkça veya kapalı olarak anlatılmıştır.

Burada usûl'e ait bir konuya temas etmek, dinî hükümlerde açık bir yol ve yöntem tespit etmek faydalı olacaktır.

İslâm dininin hükümlerinin üç kategori veya seviyede yahut da üç istikâmette olabileceğini belirtmek istiyoruz.

Yatay ve düşey iki çizgi alalım. Düşeyin ortasından geçen yatay çizgiyi, bütün insanların üzerinde buldukları bir saha olarak kabul edelim. Dinin hükümleri hep bu seviyede olan insanlar için vaz edilmiştir. Bu seviyede olan insanların, mutlak ve ortak genel sıfat ve temayüllerine göre, normal şartlar altında vaz edilen hükümler, ilkeler ve kurallar dinin temelini, belkemiğini ve gövdesini teşkil eder. Buna temel seviye diyelim. Bu seviyedeki hükümler mutlak olup, hiçbir şartı ve kaydı yoktur. İslâmiyetin kolay bir din oluşunun hikmet ve ilkesi bütün insanların en geniş toplum halinde, başka bir deyişle toplumun en çok ferdinin bir anda aynı hükmü icra ve ifa etmelerini sağlama gayesini gütmesidir. Böyle şartsız ve hiçbir anormal durumu gözönünde bulundurmadan, doğrudan doğruya normal olarak vazedilen hükümlere Usûlcüler (İslâm Hukuk Filozofları) «azîmet» hükümleri demektedirler¹⁷. Din hükümlerinin genel olarak herhangi bir özel şahsa ve duruma bakılmadan, bütün insanlara ve durumlara göre vazedilmesi dinin bütün insanlara kolay gelecek şekilde olmasını gerektirmiştir¹⁸.

Dinde bütün azîmet hükümlerini saymak mümkündür. Burada onların kategorilerini zikretmek kafidir. Bunlar; farzlar, vacipler, sünnetler, müstahablardır. Bunların karşısında da; haram ve mekruhu zikretmek gerekir. Usulcüler, dinin mahiyetinin kolaylık olduğu nazariyesine uygun olarak dindeki gerekli ve temel ibâdetlerin, yani farzların tayin ve tespit edilmelerini izah etmektedirler: «Farzlar dinde tayin ve tespit edilmiştir; onlar artık ve eksik olmayıp şüphe götürmeyen delil ile sabit olmuştur. Farzların tayin ve tespit edilmeleri, dinî yükümlülükleri insanlar için hafifletmeyi ve kolaylaştırmayı ifâde eder. Zira tayin ve tespit edilen, farz kılman bir görev ya da iş, tayin edilmeyenden daha kolaydır. Yüce Allah yapılması zor ve sıkıntılı olmasın diye zorunlu ve gerekli işleri tayin ve takdir etmiştir. Böylece tayin etmek ve farz kılmaktan maksat, hafifletmek; hafifletmekten maksat da her zaman yapılmasını sağlamak ve devamlılıklarını garantilemektir¹⁹.

Dinin herhangi bir konuda alışlagelen ihtiyat hükmünün şiddetini azaltmak için onun asıl hükmüne davet edenlere karşı bazı kimselerin ha-

17 Kemâl b. Humâm, et-Tahrir, 2/146, 148, (Şerh el-Takrîr ile birlikte), Mısır 1316.

18 Subhî Mahmasânî, Felsefet et-Teşri' fi'l-İslâm, s. 205, Beyrut 1952.

19 Fahr el-İslâm Ebû'l-Hasan Ali el-Pezdevî, el-Usûl, 2/301, (Abdulazîz Buhârî'nin Keşf el-Esrâr Şarhi ile birlikte), İstanbul 1308.

fif yollu; bazılarının da amansız hücumları vardır. Amansızlar yoldışı, ilim dışı olduklarından onlara cevap olmak üzere burada bir şey söylemek niyetinde değiliz. Ama hafif yollu tarzda bulunan kimselerin şakaya getirdikleri ifâde, «o halde hepsini kaldırsınlar da biz de rahat edelim» gibi sözleridir.

Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamberin yukarıya aldığımız sözleri ve buyrukları karşısında onların kendilerini alıstıkları şeyler üzerinde düşünmeğe, incelemeye sevketmeleri gerekmez mi? Başkasının dinine diyânetine karışan kimse, bunca âyet ve hadîsler karşısında, onun da ancak kendisi gibi hareket etmesiyle dindar sayılabileceği peşin hükmünden kendisini kurtarıp; tenkit ettiği kimsenin en kolayından hareket ederek de müslüman ve dindar olmasının mümkün olduğunu halâ idrak etmeyecek midir?

Bazı müslümanların da psikolojik bir davranış içinde oldukları göze garmaktadır. Kendileri dinin vecibelerini sıkı bir şekilde uygulamaya çalıştıklarından başkalarının da aynı sıkıntı ve zorluğu çekmek suretiyle dindar sayılmalarını beklemekte, yoksa öyle dinin kolay olan hükümlerinin tatbiki ile dindar olunamayacağı kanaatini taşımaktadırlar. Şu hususu hatırdan çıkarmamak ve gözden kaçırmamak gerekir: Dinin herhangi bir hükmünün gerçek dînî bir hüküm mü, yoksa ihtiyat denilen şiddetli bir hüküm mü olduğu meselesi iyi dîn tahsili görmüş bir âlimin yapacağı araştırma ve inceleme sonunda verebileceği bir hükümle çözülebilir. Yoksa herhangi bir kimsenin hüküm kesmesi asla doğru değildir. Dîni kolaylaştırmak dîn âliminin bir görevidir. Bu, Hz. Peygamberin gerek gördüğü bir vazifedir. Buna önem verilip, titizlikle yerine getirilmesi şarttır. Bunu yapmayan vazifesini yapmamış olur. Hz. Peygamberin «kolaylaştırın, zorlaştırmayın» sözünden şu hakikat ortaya çıkıyor: Din âlimi dîni hem kolaylaştırabilir hem de zorlaştırabilir. Bu, dîn adamının dîni anlayışına ve onun yetenek ve zihni kabiliyetine bağlıdır. Öte yandan dîn adamının davranışında ve verdiği hükümlerde yaptığı tahsilin kuvvetli olmasının, hocalarının ve çevresinin büyük tesiri vardır.

Dînin, temel ve gövde seviyesi veya çizgisi altına düşen seviyedekiler için de hükümleri vardır. Bu hükümlere «ruhsat» (izin) verilmiş hükümler denilmektedir. Diğer bir deyişle, azîmet hükümleri mutlak ve şartsız, ruhsat hükümleri ise şartlı, bağıntılı, anormal durumlarda bir müslümanın müslümanlığı bâkî kalmak şartıyla yapmasına izin verilen hükümlerdir. Bu ruhsat hükümleri sıkışık, zor durumlar ve zamanlara mahsustur: Yolculukta dört rekat farz namazlarını ikişer rekat ve öğle ile ikindiye

bir arada kılmak, çaresizlik halinde domuz eti yemek ve şarap içmek gibi. Bu hükümler dindeki kolaylıktan çıkarılmaktadır. Aslında dinde kolaylaştırma yani azîmet, şartsız ve mutlak olarak vazedilen hükümlere aittir. Normal zamanda beş vakit namazı vaktinde kılmak azîmet hükmü ya da mutlak hükümdür. Diğer farz ibâdetleri yapmak da aynı şekildedir. Zekât vermek de böyledir. Bu mutlak hükümleri tam yerine getiren tam müslümandır. Ancak müslümanlığın da bundan sonra dereceleri vardır. Sadece zekâtını veren ile zekâtını verdikten sonra Allah yolunda başkaca para sarfeden, yoksula daha çok bakan arasında fark vardır. Birincisi vazifesini yapan bir müslüman, ikincisi daha iyi müslümandır. Namaz kılmak ve oruç tutmak da böyledir. Yalnız burada bir noktaya dikkati çekmek gerekmektedir. Farz ibâdetlerden sonra fazla olarak yapılacak nafil ibâdetlerin insanın dindarlık derecesini yükseltmesi şarta bağlıdır. Eğer o nafil ibâdet, farz ibâdetleri aksatıyor veya insanın hayatta farz olan ve zorunlu olan çalışmalarına sekte vuruyor, onları yavaşlatıyor ve onlarda geri kalıyor veya gevşek davranıyorsa, o zaman o nafil ibâdetler insanın iman derecesini yükseltmekten ziyâde, diğer farz olan görevlerin tam yapılmasına engel oldukları için imân derecesini azaltıyor, belki de normalin altına düşmesine sebep oluyor demektir.

İslâmın ana kaynaklarına göre Sahur vaktinin tayini

Müslümanlığın gerekli ve farz olan ibâdetlerinden biri de Ramazan ayında tutulan oruçtur. Bu orucun ilk farz oluşunda biraz daha sert hükümler vardı. Sonradan bunlar hafifletildi. Meselâ, akşam yemeğini yiyip, ister yatsı veya teravih namazı kılındıktan sonra ister kılınmadan önce bir kimse yatıp, uyumuş olsa, daha sonra uyanınca hiçbir şey yiyemezdi. Bu hüküm kaldırılıp gün doğana kadar yemek yemeğe izin verildi. İşte gün doğmadan önce, oruç tutmak üzere, yenen yemeğe sahur veya suhur denir. Bundan sonra sahur, oruç tutanların önem verdikleri bir yemek ve zaman olmuştur. Bugünkü hayat ve çalışma şartlarında sahur daha çok önem kazanmaktadır. Sahurun, oruç zamanını mümkün olduğu kadar kısaltmaktan daha önemli bir rolü vardır. İnsanın oruç tutarken, bir saat veya yarım saat fazla tutması söz konusu değildir. Zaten yıldan yıla günlerin uzayıp kısalmalarında müslümanlar uzun günlerde daha uzun ve kısa günlerde daha kısa olmak üzere oruç tutmaktadırlar. Sahur akşamleyin yapılan iftar gibi insanın uyanık zamanında dört gözle beklediği bir yemek zamanı değildir. Sahurda uykudan uyanarak tok karına yemek ye-

mek oldukça zor bir iştir. Bu nedenle her insanın sahür yemeğini kendi şartlarına göre ayarlaması gerekir. Hz. Peygamber sahür yemeğini yemeğe teşvik etmiş, yahudilerden bu sahür yemeği ile ayrılacağımızı anlatmış, mutlaka yenmesini tavsiye etmiş ve bunda bereket olduğunu belirtmiştir. Bunun önemi bugünkü çalışma şartlarına, iş tehlikelerine ve işin verimine tesiri yönünden daha çok ortaya çıkmaktadır. Fabrikada çalışan bir işçinin sahür yemeğini yemediği ve sahurda suyunu içmediği takdirde, gündüz işinde küçük bir mide spazmı ve burkuntusu geçirdiği zaman, elni makinaya kaptırıp kaybetmesi, hattâ ölmesi mümkündür. Soförlük yapan bir kimsenin de aynı şekilde bir anlık bir sarsıntı geçirmesi, trafik kazasına sebebiyet verebilir. Daha ağır işlerde çalışan müslümanlar ve fikir işçileri de aynı durumdadır. Çalışanların özellikle öğleden sonra çalışma hızları ve düşünme güçleri azalabilir. Bunun için sahür vaktini iyi tayin etmeğe ihtiyaç vardır. Bu hususta hiç kimsenin «tutan tutsun, oruç tutan elbette aç susuz kalacak; müslüman olmak kolay mı?» demeye hakkı yoktur. Çünkü müslüman olmak elbette kolaydır. Hattâ müslümanlığı kolaylaştırmak bir görevdir. Ancak bu demek değildir ki, herkesin arzusuna göre hüküm verilecek ve kolaylık gösterilecektir. Bu kolaylık dinin, Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin kolaylık gösterdiği ve müsamaha ettiği nispette olacaktır. Biz, takvim ve imsâkiyelerde görülen aşırı ihtiyatın Kur'ân'a, Hadis'e ve fıkıh kitaplarına uymadığı kanaatinde olduğumuzdan, bu araştırmayı yapmayı kendimize dinî bir borç ve görev olarak gördük. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerifleri, ayrıca Kur'ân tefsirlerini, hadis şerhlerini ve fıkıh kitaplarını inceleyeceğiz. Onların dediklerini olduğu gibi okuyuculara sunacağız. Sonunda hepsini özetleyeceğiz. Bizim de eklememiz gereken bir fikir ve yorum varsa onu da sunacağız. Dayandığımız tefsir ve hadis-i şerif kitapları, ana kitaplar ve herkesin kabul ettiği kaynaklardır. Bu hususta tek bir fikri destekleyen söz ve ifadeleri değil, her türlü fikir, görüş, çeşitli izah ve yorumları mümkün olduğu kadar açıklamaya ve açıkça nakletmeye çalışacağız. Çaya, en çok müslümana Ramazanı aynı ayda tutmaya yardımcı olmaktadır. Başarıyla Allah'ın irâdesine aittir.

İftâr

Ibn Kudâma, el-Muğnî :

İlim adamlarının çoğunluğuna göre, iftârda acle etmek müstahabtır. «Müstahab» in Türkçe karşılığı, «dinde hoşâ giden şey» demektir. Hz.

Peygamberin şu sözü bu hükmün aslıdır: «İnsanlar iftârda acele ettikçe hayırlı işler yapmakta devam ediyorlar demektir».

1. Hz. Peygamber diyor ki: Yüce Allah şöyle der: «Kullarımdan en çok sevdiğim, en önce iftâr edendir.» İftârın akşam namazından önce yapılması dinde sevilen şeydir¹.

2. Sahûru geciktirmek hoşâ gider. Zira Zeyd b. Sâbit demiştir ki: «Peygamberle sahûr yedik, sonra namaza durduk. Tahminen sahûr ile namaz arasında elli âyet okuyacak kadar zaman vardı»².

3. Ebû Bekr sahûr yerken, «oğlum, kapıyı kapa, sabah aniden karımıza çıkmasın» dedi³.

4. İrbâd b. Sâriye der ki: Hz. Peygamber beni sahûra davet etti ve «mübârek sabah yemeğine gel» dedi. Buna sabah yemeği demesi, sabah yemeğine yakın olmasındandır. Çünkü sahûr yemekten maksat, oruç tutmak için daha kuvvetli olmayı temindir. Sahûr yemeğinin vakti, tan doğmasına yakın olduğu nispette oruç tutmağa yardımcı olur⁴.

Abdurrazzâk b. Hemmâm, el-Musannaf :

5. 'Amr b. Meymûn, «Hz. Muhammed'in ashâbı iftârda en aceleci, sahûrda en çok geciken kimselerdir» demiştir.

6. Allah'ın elçisi (A.S.), «insanlar iftârda acele ettikçe hayırda devam ediyorlar demektir» buyurmuştur.

7. Mücâhid diyor ki: İftârda İbn 'Ömer'e bardakla su götürürdüm ve bunu insanlardan gizlerdim. Çok utangaçtı. Utangaç olmasının sebebi, acele iftar etmesiydi.

8. Abdullah b. Ebî Evfâ diyor ki: Allah'ın elçisi ile seferde idik. Oruçlu olduğu için adamlardan birine, «in, bana bir şey karıştır, hazırla» dedi. Adam, «ey Allah'ın elçisi, güneş var» dedi. Hz. Peygamber yine, «in, bir şey hazırla» dedi. Adam indi, bir şey hazırladı. Hz. Peygamber içti. Bu sırada, eğer bir kimse atının üzerinde güneşi görmeğe gayret etse, nere-

1 Şemseddin b. Kudâma, (ölm. 682/1283), el-Şerh el-Kebîr, 3/77; Muvaffak b. Kudâma (ölm. 620/1223), el-Mugni, 3/101.

2 Aynı yer; Buhârî, 2/237; Muslim, 7/200, Nevevi Şerhi ile.

3 İbn Kudâma, 3/101.

4 Aynı yer.

de ise güneşi görebilirdi. Sonra Hz. Peygamber doğuya işaret ederek şöyle buyurdu: Gecenin bu taraftan geldiğini görünce, oruçlu iftar eder⁵.

9. Hz. Peygamber, «gündüz gidip, gece gelir ve güneş batarsa, oruçlu iftâr eder» dedi⁶.

10. Ebû Recâ diyor ki: Ramazanda iftar vaktinde İbn 'Abbâs'ı gördüm. Yemeği konurdu, sonra bir gözetleyiciye emir verir, o da güneşi gözetlerdi. Güneş düştü (yani battı) deyince, İbn 'Abbâs, «yiyin» derdi. Namazdan önce iftâr ederdik⁷.

S a h ũ r

11. Enes diyor ki: Allah'ın elçisi, «ey Enes, bize sahūr getir, oruç tutmak istiyorum, bana bir şey ver, yiyeyim» dedi. Bilâl ezan okuduktan sonra, kendisine hurma ve su getirdim. Sonra bana, «ey Enes, bak, benimle yiyecek bir insan var mı?» dedi. Zeyd b. Sâbit'i çağırdım, geldi ve dedi ki: Ey Allah'ın elçisi, ben biraz çorba içtim, oruç tutmak istiyorum. Hz. Peygamber, «ben de oruç tutacağım» dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamberle yemek yedi. Hz. Peygamber iki rekat namaz kıldıktan sonra çıkıp namazı kıldırdı⁸.

Ma'mer, sahūru aydınlık olana kadar geciktirirdi. Onun bu durumunu cahil bir kimse görecek olsaydı, «bu adamın orucu yoktur» derdi⁹.

12. Ebû Hureyre diyor ki: Allah'ın elçisi, «sahūru geciktirmek, iftarı erken yapmak peygamberliğin yetmiş cüzünden bir cüzdür» buyurdu.

13. Hz. Peygamber dedi ki: «Bilâl geceleyin ezan okuyor. Oruç tutmak isteyen İbn Ummu Mektum ezan okuyana kadar yesin içsin». Çünkü İbn Ummu Mektum kör idi. Kendisine başkası «sabah oldu» demedikçe ezan okumazdı¹⁰.

14. Sakif kabilesinden bir kaç kişi Hz. Peygambere geldi. Hz. Peygamber onları Makberede yerleştirdi. Günlerden de Ramazan idi. Hz. Pey-

5 Ebû Bekr 'Abdurrazzâk b. Hemmâm (126/743-211/826, el-Musannaf, 4/226.

6 Aynı eser, 4/227; Buhârî, 2/240; Müslim, 7/209 (Nevevi ile); Tirmizî, 3/217.

7 'Abdurrazzâk el-Hemmâm, aynı eser, 4/227.

8 el-Musannaf, 4/230.

9 Aynı yer.

10 el-Musannaf, 4/232.

gamber, Bilâl'in ezanından sonra ilk şafak sökünce, sahûrluk gönderdi. Hava çok aydınlıktı. Onlar yediler. Bilâl de onlarla birlikte yedi.

15. Hz. Peygamber, Ebû Katade'yi bir işe gönderdi. Ebû Katade, hava iyice aydınlandıktan sonra geldi. Birinci fecirden sonra Hz. Peygamber ona sahûrluk verdi. O, «ey Allah'ın elçisi, sabah oldu» dedi. Hz. Peygamber, «sahûr yiyin» dedi ve gözükmeyin diye kapıyı kapattı. Bitince çıktı ve çok aydınlık olduğunu gördü. Sahûr yemeğini yemesi birinci fecirden sonra idi.

16. Ebû Kalabe diyor ki: Ebû Bekr, «kapıyı kapayın, sabah karşımıza çıkmasın» derdi¹¹.

17. Hibbân b. Haris diyor ki: Ali, Ebû Musa'nın zaviyesinde oturmuş, sahûr yerken ona gittim. Bana yaklaş dedi. Oruç tutmak istiyorum dedim. Ali de, «ben de oruç tutmak istiyorum, bitirince müezzine kamet eyle» dedi¹².

18. Hâkîm b. Câbir diyor ki: Hz. Peygamber sahûr yerken Bilâl geldi ve «ey Allah'ın elçisi, namaz vakti» dedi. Hz. Peygamber yemeğe devam etti. Sonra Bilâl yine geldi ve «namaz vakti» dedi. Hz. Peygamber durumunu değiştirmede. Sonra üçüncü defa geldi ve «ey Allah'ın elçisi, namaz vakti, vallahi sabah oldu» dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, «Allah Bilâl'e merhamet versin. Bilâl olmasaydı, güneşin doğuşuna kadar bize yemek hususunda izin verileceğini umardık» buyurdu¹³.

Ebû Davud, el-Sünen :

19. Hz. Peygamber, Bilâl'in ezanı ve ufkun şu şekilde beyazlığı yalınca kadar sahûr yemenize mani olmasın» buyurdu.

20. Hz. Peygamber, «Bilâl'in ezanı hiç birinizi sahûrundan menetmesin. O, uyuyanınız uyansın, uyanık olanınız da uyarılsın diye ezan okuyor» dedi.

21. Hz. Peygamber, «yiyiniz, içiniz; yalancı şafak (yükselen aydınlık) yemenize mani olmasın. Kırmızılık yayılana kadar yiyiniz, içiniz» buyurdu¹⁴.

11 Aynı eser, 4/233-4.

12 Aynı eser, 4/231.

13 Aynı yer.

14 Ebû Dâvûd, el-Sünen, 1/548, Mısır 1952.

22. Hz. Peygamber, «Biriniz kap elinde iken (yemek yerken) ezanı işitirse, işini bitirmedikçe kabı elinden bırakmasın» buyurdu¹⁵.

23. İbn Ebî Evfa diyor ki: Hz. Peygamberle gidiyorduk. O oruçlu idi. Güneş batınca, «ey Bilâl, in bize bir şey hazırla» dedi. Bilâl, «ey Allah'ın elçisi, akşam olsaydı» dedi. Hz. Peygamber, «in bize bir şey hazırla» buyurdu. Bilâl, «ey Allah'ın elçisi, gündüz başının üstündedir» dedi. Hz. Peygamber yine, «in bize bir şey hazırla» dedi. O da indi ve bir şey hazırladı. Peygamber içti ve sonra, «gecenin buradan geldiğini görürseniz, oruçlu iftar etmiş demektir» buyurdu ve parmağı ile doğu tarafını gösterdi¹⁶.

24. Hz. Peygamber, «insanlar iftarda acele ettikçe hayır içindedirler» buyurdu.

Güneşin batışının gerçekleşmesi esnasında iftarı hemen yapmak gerekir. Oruç güneşin batışı ile tamamlanır. Zira Yüce Allah, «geceye kadar orucu tamamlayın» buyurdu. Bu, orucu gecenin ilk parçasına kadar tutmayı gerektirir. Günün kesin olarak tamamlanması için gecenin bir parçasının bulunması gerekir. Bu, bizim arkadaşların (Mâlikîlerin) sözüdür. Ama bana göre, buna ihtiyaç yoktur; çünkü güneş batana kadar bir kimse iftar etmemişse, onu tamamladı demektir. «Geceye kadar» sözünün bundan başka bir anlamı yoktur.

Hafız dedi ki: Bu zamanda icad edilen en kötü bid'at, Ramazanda saatin üçte biri kadar bir süre şafaktan önce ikinci bir ezanın okunması ve gecenin bittiğini bildirmek için konan kandillerin söndürülmesidir. Bunlar ibâdetle ihtiyat iddiası ile icad edilmiştir. Bu, onları, zanlarına göre vakit kesin olsun diye, güneş battıktan sonra ezan okumaya sürükledi. Böylece onlar iftarı geciktirdiler ve sahûru erken yaptılar. Bu suretle sünnete muhalefet ettiler. Bundan ötürü onların iyiliği azaldı, kötülükleri çoğaldı¹⁷.

İsmail el-Buharî, el-Sahîh :

25. «Sizce gece ile gündüzün çizgisi birbirinden ayrılana kadar yiyiniz içiniz». (Bakara 178). Hz. Peygamber bu ayetteki siyah ve beyaz ip-

15 Ebû Dâvûd, 1/549.

16 Aynı yer.

17 Ebû 'Abdillah Muhammed b. Abdülbâkî el-Zurkânî (1055/1645-1122/1710), Şerh Muvattâ li-İmam Mâlik, 2/402.

likten maksadın «gecenin siyahlığı ile gündüzün beyazlığı» olduğunu belirtti.

26. Hz. Ayşe diyor ki: Bilâl gece ezan okurdu. Hz. Peygamber, «İbn Ummu Mektum ezan okuyana kadar yiyiniz, içiniz; o tan yeri ağarmadıkça ezan okumaz» buyurdu. Kâsım dedi ki: ikisinin ezanı arasındaki fark, birinin inmesi, öbürünün çıkmasından ibâretti.

27. Sehl b. Sa'd diyor ki: Ailemle sahûr yerdim, sonra acele ederek Hz. Peygambere ancak secdede yetişirdim.

28. Zeyd b. Sâbit diyor ki: Hz. Peygamberle sahûru yerdik. Sonra o namaza kalkardı. «Ezan ile sahûr arasında ne kadar zaman vardı?» sorusuna Zeyd «elli âyet okuyacak kadar vardı» cevabını verdi¹⁸.

Muslim b. el-Haccâc, el-Sahîh :

29. Adiy b. Hatim, «tan yerinde siyah iplikle beyaz iplik sizce ayırt edilene kadar» meâlindeki âyeti (Bakara 178) inince, Hz. Peygambere, «ey Allah'ın elçisi, yastığının altına iki kalın ip koyuyorum, biri beyaz, biri siyah, öylece gece ile gündüzü birbirinden ayırıyorum» dedi. Hz. Peygamber, «yastığın amma da genişmiş, aslında siyah iplikle beyaz iplik, gecenin siyahlığı ve gündüzün beyazlığıdır» dedi.

Nevevî : Ebû 'Ubeyd, «beyaz iplikten maksat, fecr-i sâdık; siyah iplikten de gecedir. İplik renk manasıdır. Hz. Peygamberin gecenin siyahlığı ve gündüzün beyazlığı sözü, fecirden sonrasının, gündüzün değil, gündüzden sayıldığına delildir; aralarında fasıla yoktur. Bu, bizim ve daha bir çok âlimlerin mezhebidir» dedi¹⁹.

30. 'Abdullah b. 'Ömer'den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber dedi ki: Bilâl geceleyin ezan okuyor. Siz İbn Ummu Mektûm'un ezanını işitene kadar yiyin ve için. 'Abdullah, «onların aralarındaki fark, birinin inmesi ve öbürünün çıkmasından ibârettir» dedi²⁰.

Nevevî : Ulemâya göre, bunun manası şudur: Bilâl fecirden önce ezan okur ve sonra oturur dua eder, fecri bekler, fecr yaklaşınca o iner

18 Buhârî, 2/232.

19 Sahîh-i Muslim, (Nevevî Şerhiyle), 7/201.

20 Aynı eser, 7/203.

ve İbn Ummu Mektum'a haber verir; o hazırlanır, abdest alır, sonra çıkar, ezanı fecrin ilk doğuşunda okumaya başlardı²¹.

31. Hz. Peygamber dedi ki: «Bilâl'in ezanı ve ufuktaki uzunlamasına beyazlık sizi sahur yemenizde aldatmasın. Beyazlık yayılana kadar yiyin, için»²².

Ebû İsa el-Tirmizî, el-Sahîh :

32. Hz. Peygamber dedi ki: «Yiyiniz, içiniz, yükselen parlaklık sizi alkoymasın. Kırmızılık yayılana kadar yiyiniz, içiniz».

Ebû İsa, bu hadisin hasen olduğunu ve ilim adamlarının bu hadisin anlamını şöyle açıkladıklarını belirtiyor: Tan ağarması, yaygın kırmızı olana kadar, oruç tutacak kimseye yemek ve içmek haram olmaz. İlim adamlarının çoğunluğu bu fikirdedir²³.

33. Hz. Peygamber dedi ki: «Ufukta yayılan fecir hariç, Bilâl'in ezanı ve uzunlamasına fecir sahur yemeğinden sizi menetmesin».

İbn 'Abbās Serhi : Fecir araplarca bilinmektedir. Bu iki kısımdır: Uzunlamasına olan beyazlık, ki buna kurt kuyruğu denir ve yalancı gündüz olduğu intibamı verir. İkincisi ise gerçek fecirdir ki, gündüz demektir²⁴.

Talk'ın hadisinde yer alan «kırmızılık sizce yaygın hale gelinceye kadar» sözünün açık manası, insanın, genişliğine yaygın hale gelen beyazlığı görse bile, kırmızılığı görene kadar yiyebileceğini gösterir²⁵.

34. Sâlim b. 'Ubeyd diyor ki: Ebû Bekr Sıddîk'in yanında idim. Bir gece, Allah'a dilediği kadar namaz kıldı. Sonra bana, «çık bak, şafak söktü mü» diye sordu. Çıktım, baktım ve sonra dönünce, «göğe bir beyazlık yükseldi» dedim. O, Allah'a dilediği kadar namaz kıldı. Sonra bana, «çık bak, şafak söktü mü» diye sordu. Çıktım ve geri döndüm. «Gökte kırmızılık yaygın hale geldi» cevabını verdim. «Şimdi gel, sahur yemeğini getir» dedi.

21 Aynı yer.

22 Aynı eser, 7/205.

23 Sahih-i Tirmizî, 3/224.

24 Aynı eser, 3/225.

25 İbn Arabî, Tirmizî Şerhi, 3/226.

Kays b. Talk ve oğlunun görüşüne göre de sahūr yemeğini haram kılan sadece gökte yaygınlaşan kırmızılıktır. Huzeyfe diyor ki: Hz. Peygamberle sahūru yedik. «Hangi vakitte idi» sorusuna, «gündüz idi, ama henüz güneş doğmamıştı» cevabını verdi²⁶.

35. İrbād b. Sāriye'nin rivāyetine göre, Hz. Peygamber, «mübarek kuşluk (gadā) yemeğine gel» dedi. Sahūra kuşluk yemeği demesi, sabaha yakın olmasındandır. Ancak bu açıklama zayıftır. Ona bu adın verilmesi öğle yemeği yerine geçtiği içindir. Bazılarına göre ise, böyle denmesi, orucun, güneşin doğuşundan batışına kadar geçen zamana rastlamasındandır. Durum asla böyle değildir. Tahāvî de Huzeyfe'nin hadisine dayanarak, böyle sandı ve Hz. Peygamberle sabahın olduğu, ama güneşin henüz doğmadığı bir zamanda sahūr yediğini söyledi²⁷.

Ahmed b. Hanbel el-Müsned :

36. 'Adiy b. Hâtim diyor ki: Hz. Peygamber bana namazı ve orucu öğretti. «Şu kadar, şu kadar namaz kıl ve oruç tut; güneş battıktan sonra beyaz iplik siyah iplikten ayırdedilinceye kadar ye ve iç» dedi. Ben de bir siyah ve bir beyaz saç teli aldım. Onlara bakıyordum ,ama farkedemedim. Bunu Hz. Peygambere anlattım. Güldü ve şöyle dedi: «Ey Hâtim, onlar gündüzün beyazlığı ve gecenin karanlığıdır»²⁸.

37. Zirr b. Hubeys diyor ki: Sahūru yedim, sonra mescide gittim, yolda Huzeyfe b. Yemani'ye uğradım ve yanına girdim. Doğuracak bir devenin sağılmasını emretti. Getirilen süt kaynatıldı, sonra bana yaklaşp, «ye» dedi. «Oruç tutmak niyetindeyim» cevabını verdim. O da, «ben de oruç tutmak niyetindeyim» dedi. Yedik ve içtik, sonra mescide geldik, namaz başladı. Sonra Huzeyfe, «bir defasında Hz. Peygamberle böyle yaptık» dedi. «Sabahtan sonra mı» diye sordum. «Evet, sabahtı, ama henüz güneş doğmamıştı» cevabını verdi²⁹.

26 Aynı eser, 3/227.

27 Aynı eser, 3/228.

28 Tertib Müsned Ahmed b. Hanbel, 10/18-19. Bu hadis başka farklarla da rivayet edilmiştir.

29 Aynı eser, 10/21.

Ahmed el-Bannâ'nın Şerhi: Şafak söktükten sonra (انفجار النجر) ancak güneşin doğmasından önce idi. Çoğunluk buna muhaliftir. Onlar bu hadis için «ilk zamanlarda böyleydi, ama daha sonra nesh edildi» dediler³⁰.

38. Nasr, Huzeyfe'den naklen diyor ki: Hz. Peygamber sahür yerken Bilâl ona gelirdi. Ben o zaman okumun düşeceği yeri görürdüm. «Sabah olduktan sonra mı» diye sordum; «sabah olduktan sonra, ama güneş doğmadan önce..» cevabını verdi.

Bir başka rivayette, Asım diyor ki: Huzeyfe'ye «ne zaman Hz. Peygamberle sahür yerdiniz» diye sordum. «Gündüzdü, ama henüz güneş doğmamıştı» cevabını verdi.

Ahmed el-Bannâ: Bu ikinci rivâyet, sahurun, şafağın iyice söktükten sonra olduğunu gösteriyor³¹.

39. Ebû Zubeyr diyor ki: Câbir b. Abdullah'a, oruç tutmak isteyen, fakat kap elinde su içecek iken ezan okunduğunu işiten bir adam hakkında sordum. Câbir, Hz. Peygamberin «içsin» dediğinin rivayet edildiğini söyledi³².

Ahmed el-Bannâ Şerhi: Bundan, yani «rivâyet edildi» sözünden Hz. Peygamberden kendisinin işitmediği, bazı sahabeden kendisine ulaştığı anlaşılıyor*. Buradan anlaşıldığına göre, fecr-i sâdık ezanından sonra içmek câizdir. Ama cumhür (çoğunluk) bunu birinci ezana, yani fecr-i sâdık doğmadan önce Bilâl'in okuduğu ezana bağlar. Bu ezanla ayakta olanın uyandırılması ve uyuyanın da uyanması kastedilirdi. Derim ki, bu hadisi, «İbn Ummu Mektûm ezan okuyuncaya kadar yiyiniz ve içiniz, çünkü o, fecir doğmadıkça ezan okumaz» hadisini ve aynı şekilde Cenab-ı Hakk'ın «tan yerinden siyah iplik ile beyaz iplik sizce belli olana kadar yiyiniz ve içiniz» sözünün açık manasını düşünen kimse, burada dönüş noktasının, şafağın apaçık olarak görülmesi olduğunu anlar ki, o da şafağın başlangıcından bir miktar sonrasına tesadüf etmektedir. Fakat bu, âlimler arasında meş-

30 Aynı yer.

31 Aynı yer.

32 Aynı eser, 10/23.

* Demek ki bu hadis meşhur olmuştur; bir çok kimse biliyordu. Böyle bir hadis sadece kendisinin işittiği bir hadisten sıhhat bakımından daha kuvvetli olur. Zira sadece kendisinin rivayeti haber-i vâhid'dir. Haberin yaygın olması ise meşhur olduğunu gösterir.

hur olan fikre muhaliftir. Onlara göre buna itimat edilmez; doğrusunu Allah bilir³³.

40. Hubeyb, halasından naklën diyor ki: Hz. Peygamber, «İbn Ummu Mektüm veya Bilâl³⁴ geceleyin ezan okuyor, siz yiyiniz ve içiniz, İbn Ummu Mektüm ezan okuyadursun» buyurdu. Biri çıkıp öbürü iniyordu. Biz ona yapışır ve «sahûrumuzu yiyinceye kadar olduğun yerde dur» derdik³⁵.

Ahmed el-Bannâ Şerhi : Onun «ona yapıştırdık» sözünden, ikinci bir rivayetin de desteği ile, ezan okuyan ikisinden sonuncusunu kasdettiği anlaşılıyor. Bu sonuncusunun da, şafağın herkesce belli olmadan, söküş anında ezan okuduğu ve dolayısıyla şafak ışığı ortalığa çıkıncaya kadar olan zaman içersinde yeme ve içmenin câiz olduğu anlaşılıyor. Sahabe ve tabi'inden bir cemaat bu fikirde idi. Cumhür (çoğunluk) ise buna muhaliftir³⁶.

41. Hubeyb'in halası Üneyse başka bir rivayette diyor ki: ...Eğer bir kadın sahûrunu bitirememiş ise, Bilâl'e derdi ki, «bekle, sahûrumu bitireyim»³⁷.

Bu cümle gösteriyor ki, sahûr vaktinin tayin ve tespiti «takdire» kalmıştır. İnsan nasıl takdir ve tayin ederse, öyledir. Yalnız bir şartla, o da güneşin doğmamış olmasıdır. Eğer vakit kesinlikle tayin edilmiş olsaydı, kadının «ezanı biraz sonra oku» demesine imkân kalmazdı. Güneşin doğuşu, batışı ve semt-i re'se yükselişi kesindir. İkinci, yatsı ve sabah namazları ile sahûrun vakti kesin değildir. Bu hususu şöylece açıklamak konuya daha bir açıklık getirecektir. İkinci vaktinin başlangıcı kesinlikle tayin edilmemiştir. Nitekim öğlenin vaktinin başlangıcı kesin olduğu halde, bitişi kesin değildir. İkincinin ise başlangıcı değil sonu kesindir. Başka deyişle ikincinin sonu güneşin batışıdır. Akşam namazının başlangıç vakti kesindir, çünkü güneşin batışı ile başlar. Ancak sonu takribî, tahminî ve takdirîdir. Yatsı namazının başı akşamın sonu olduğu için kesin değildir; onun sonu da kesin değildir. Bu nedenle sabah namazının vaktinin başlangıcı kesinlikle bilinemediği için takdirîdir. Ama sonu güneşin doğuşu olduğundan kesindir. Orucun sonu güneşin batışı ile bilindiğinden ke-

33 Aynı yer. Ben de derim ki: Âlimlerin kendi aralarında meşhur olan başkadır; hadislerde meşhur olan başkadır. Hangi meşhur daha önemlidir?

34 Bilâl'in geceleyin okuduğunda ittifak var, ama sonra okuduğu rivayeti de mevcut. Önemli olan hadisedir, şahıs değil.

35 Tertîb Müsned Ahmed b. Hanbel, 10/27.

36 Aynı yer.

37 Aynı yer.

sindir. Ama orucun başlangıcının da aslında sonu gibi kesin olması lâzımdır. O halde güneşin doğuşunu orucun başlangıcı saymak gerekir. Çünkü fecr-i kâzib, fecr-i sâdık, beyaz aydınlık ve kırmızılık gibi vakit bildirme ölçüleri; ihtihada yani değişik fikir ileri sürmeye müsaade etmektedir. Bunların içinde insanların en çok kolayına gidecek olan Hz. Peygamberin tasvip edebileceğidir. Çünkü o, hayatında müslümanların en çok kolayına gideni tercih etmiş ve tatbika koymuştur.

42. Zirr b. Hubeys diyor ki: Sahûru yedim, sonra mescide gittim. Huzeyfe'nin evine uğradım ve içeri girdim. Devenin sağılarak, sütün kaynatılmasını emretti. Sonra bana «ye» dedi. Ben de «oruç tutmak istiyorum» dedim. «Ben de oruç tutacağım» cevabını verdi. Yedik ve içtik, sonra mescide geldik. Huzeyfe namaza durdu. Sonra bana, «Hz. Peygamber de böyle yapardı» dedi. Ben de, «sabahtan sonra mı» diye sordum; cevaben, «sabahtan sonra, ama henüz güneş doğmamıştı» dedi.

Ebû Cafer Tahavî diyor ki: Bu hadis onun oruç tutmak üzere fecrin doğuşundan sonra yemek yediğini gösteriyor. Bunun benzeri Hz. Peygamberden de nakledilmiştir.

Bununla birlikte Hz. Peygamberden buna muhalif olan bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayete göre, Hz. Peygamber, «Bilâl geceleyin ezan okuyor, siz İbn Ummu Mektûm ezan okuyuncaya kadar yiyin ve için; Bilâl'in ezanı sizi yemekten alkoymasın...» buyurdu. Sonra Hz. Peygamber fecri anlattı. Bunlar yemenin ve içmenin fecrin doğuşundan sonra yasa olduğunu gösterir ve Huzeyfe'nin hadisine muhaliftir. Bize göre Huzeyfe'nin hadisi, Yüce Allah'ın, «fecirde siyah iplik beyaz iplikten sizce ayırdedilinceye kadar yiyiniz ve içiniz, sonra geceye kadar onu tamamlayınız» âyetinin nâzil olmasından öncedir. Doğrusunu Allah bilir.

Ebû Ca'fer el-Tahâvî, Me'ânî'l-Asar :

43. Adiy b. Hâtîm'in hadisi de aynen Sehl b. Sa'd'ın hadisi gibi, «beyaz iplik ve siyah ipliğin» gece ile gündüzden ibâret olduğunu anlatır³⁸.

Huzeyfe'nin Hz. Peygamberden naklettiği hadisin zikredilen âyetten önce olduğuna ve bu âyette Yüce Allah'ın hükmü tespit edip onu açıkladığı şekle koyduğuna dair kesin bir delil yoktur.

38 Ebû Cafer Tahavî, Me'ânî'l-Asar, 1/324-5, Haydarabâd 1301.

44. Kays b. Talk Ubeyd'den rivayet ediyor ki: Hz. Peygamber, «yiyiniz ve içiniz; sizi yükselen aydınlık aldatmasın! kırmızılık ortaya çıkınca-ya kadar yiyiniz ve içiniz» buyurdu ve eliyle işâret ederek onun yaygın olduğunu anlattı. Yüce Allah'ın Kitabından bir âyetin ve Hz. Peygamberden mütevatiren nakledilen, ümmetin kabul ettiği ve Peygamberden beri tatbik ettiği hadislerin, bu konuda zikredilen hadislerle neshedilmesi câiz olan bir hadis karşısında terkedilmeleri gerekmez. Bu, Ebû Hanife, Ebû Yusuf ve Muhammed'in sözüdür³⁹.

Ali b. Ömer, Dâr Kutni :

45. Ebû Hureyre diyor ki: Hz. Peygamber, «biriniz elinde kap varken, ezanı işitmişse, işini bitirmeden o kabi bırakmasın» buyurdu.

46. Sahabeden 'Abdurrahman b. Aiş diyor ki: İki türlü fecir vardır. Biri gökte uzanan fecirdir ki, asla sahur yemeğine mani olmadığı halde sabah namazının o vakitte kılınması câiz değildir. Diğeri ise fecrin yaygın olması halinde yemenin haram, fakat namazın câiz olmasıdır⁴⁰.

47. Sâlim b. 'Ubeyd diyor ki: Ebû Bekr (R.)'in evinde idim. Bir gece çok namaz kıldı, sonra «çık bak fecir doğdu mu» diye sordu. Çıktım ve döndüm, «göğe bir beyazlık yükseldi» dedim. O yine Allah için dilediği kadar namaz kıldı ve sonra bana, «çık bak, fecir doğdu mu» diye sordu. Çıkıp döndüm ve «gökte bir kırmızılık peyda oldu» dedim. «Haydi, şimdi sahurumu getir» dedi⁴¹.

48. Semüre b. Cundüb diyor ki: Hz. Peygamber, «Bilâl'in ezanı sahurunuza mani olmasın ve ufuktaki uzunluğuna beyazlık yayılana kadar size engel olmasın» buyurdu⁴².

Osman b. Hâzım, el-İ'tibâr :

49. Zirr diyor ki: Huzeyfe'ye, «Hz. Peygamberle birlikte sahur yedin mi» diye sordum. «Evet, yedim; o sırada vaktin gündüz olduğunu, fakat henüz güneşin doğmamış bulunduğunu söyleyebilirim» cevabını verdi.

39 Aynı yer.

40 'Ali b. 'Ömer Dar Kutni (306/918-385/995), 2/165.

41 Aynı eser, 2/166.

42 Aynı yer.

50. Zirr diyor ki: Ubeyy b. Ka'b'a, «Hz. Peygamberle nasıl sahür yapardınız» diye sordum. «O sırada sabah olmuştu, fakat henüz güneş doğmamıştı» cevabını verdi.

İlim ehli bu haberin açık olan manasına göre hareket etmemiştir. Oruç tutmak isteyenin hangi vakitte yemekten ve içmekten menedilmiş olduğunda ihtilaf etmişlerdir. Sahabe, tabi'in ve daha sonra gelen âlimlerin çoğunluğu ikinci facrin ufukta yayılması anına kadar yemenin, içmenin câiz olduğunu kabul etmiştir.

Mesrûk dedi ki: Sizin fecir saydığımızı onlar fecir saymazlardı. Onlar yolları ve evleri ışıkla dolduran fecri kabul ederlerdi.

İshak Hanzab birinci fikri benimser, fakat adı geçen vakitlerde yiyen kimseye de kaza gerekmez, derdi.

Huzeyfe'nin hadisinin Hz. Peygamber tarafından ilk zamanlarda buyurulduğunu ve sonradan neshedildiğini söyleyenler de vardır.

51. Sehl b. Sa'd diyor ki: «Siyah iplik beyaz iplikten sizce ayırt edilene kadar yiyiniz ve içiniz» âyeti nâzil olmamıştı. İnsanlar oruca niyet ettikleri zaman ayaklarına beyaz ve siyah iplik bağlarlar ve renklerini ayırt edinceye kadar yerlerdi. Bunun üzerine «fecirden» sözü nâzil oldu ve bununla gece ile gündüzün kastedildiğini anladılar⁴³.

Ebu Muhammed Abdullah, el-Darimî :

52. Enes'ten naklen Zeyd b. Sabit diyor ki: Hz. Peygamber ile sahür yedik; sonra o namaza kalktı. «Ezan ile sahür arasında ne kadar zaman vardır» diye soruldu. «Elli âyet okuyacak kadar bir zaman vardı» cevabını verdi⁴⁴.

53. Sehl b. Sa'd diyor ki: Hz. Peygamber, «insanlar iftari yapmakta acele ettikçe hayırlı kimselerdir» buyurdu.

43 Ebû Bekr Muhammed b. Musa b. Osman b. Hâzım (ölm. 584/1188), el-İ'tibâr, s. 146, Humus 1966.

44 Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fâdl b. Behram el-Darimî (181/797-255/868), Sünen el-Darimî, 2/6, neşr.: Dar İhyâ el-Sünne el-Nabaviyye, Tarihsiz. Buhârî, Muslim, Tirmizî, Nesâî, Ebû Davud ve Abdullah b. el-İmam Ahmed'in hocasıdır. Çünkü bunların her biri Ebû Muhammed el-Darimî'den hadis rivayet etmişlerdir.

54. 'Ömer b. Hattâb diyor ki: Hz. Peygamber, «gece gelip gündüz gidince ve güneş batmışsa iftar vakti olmuştur» buyurdu⁴⁵.

55. 'Abdullah b. Mes'ûd diyor ki: Hz. Peygamber, «Bilâl'in ezanı sizi sahûr yemeğini yemekten menetmesin. O, ezanı ayakta olanınızı uyarmak, uyuyanınızı da uyandırmak için okuyor. Fecir ve sabahın, Zuheyr'in parmaklarını birleştirip başının üstüne kaldırıp, aşağıya indirdiği şekilde değil, onun parmaklarını düzleyip iki işâret parmağını birleştirdikten sonra sağdakini sağa ve soldakini sola doğru uzattığı şekilde olması gerekir» dedi⁴⁶.

56. Ebû Hureyfe diyor ki: Hz. Peygamber, «kim güneşin batışından önce ikindinin bir rekâtına yetişmişse, ikindiye yetişmiş ve kim sabah namazının bir rekâtını güneşin doğuşundan önce kılmışsa, sabah namazına yetişmiştir» buyurdu⁴⁷.

el-Beyhakî, el-Sünen :

57. İbn 'Atiyye diyor ki: Mesrûk ile birlikte Hz. Ayşe'nin huzuruna girdik ve «ey Mü'minlerin Annesi, Hz. Peygamberin ahabından aramızda iki kişi var; biri iftarı acele yapar ve sahûru geciktirir; diğeri iftarı geciktirir ve sahûru acele yapar» dedik. «Bu iftarı acele edip, sahûru geciktiren kimdir» diye sordu. Biz de «İbn Mes'ûd'dur» dedik. Hz. Ayşe, Hz. Peygamber de böyle yapardı» dedi⁴⁸.

Ebû Zekerîya el-Nevevî, Şerh el-Mustîm :

58. Sahûr zamanı fecrin tebeyyün etmesine kadar devam eder ve o zaman insanın, orucu bozan her şeyden geri durması lâzımdır. Yüce Allah'ın «gündüzün aydınlığı gecenin karanlığından ayırılana kadar yiyiniz ve içiniz» sözünden kastedilen de budur. Fecr-i sadıkın doğuşunun ilk anına kadar, yemek ve içmekte âlimler arasında ihtilaf yoktur. İhtilaf sadece bundan sonraki vakit hakkındadır.

45 Aynı eser, 2/7.

46 Aynı eser, 1/373. Bu hadisin ravileri arasında olan Züheyr, eliyle ufukta aydınlığın nasıl olduğunu anlatıyor. Muteber olan yaygın ışıktır.

47 Aynı yer.

48 Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ölm. 458/1065), el-Sünen el-Kübrâ, 4/237, Haydarabâd 1352.

59. Sahabden bir topluluk, tabi'inden A'meş ve arkadaşları Ebû Bekr b. Ayyaş, herkesin atmış olduğu okun düştüğü yeri görmesine kadar, yani havanın iyice aydınlanmasına kadar yiyip içmenin câiz olduğuna inanmışlardır. Nitekim Huzeýfe'nin hadisi de bu anlamdadır. Mesruk diyor ki: sizin fecir dediğinizi onlar fecir saymazlardı. Onlar evleri ve yolları aydınlıkla dolduran fecri fecir sayarlardı.

Nevevî'den naklen: Bizimkiler, A'meş ve İshak b. Raheveyh'ten güneşin doğuşuna kadar yemeyi v.b. yi tecviz ettiklerini rivayet ettiler. Ben bunun doğru olduğunu sanmıyorum⁴⁹.

Hz. Ali sabah namazını kılınca, «işte şimdi beyaz iplik siyah iplikten apaçık olarak ayrıldı» dedi.

Bazıları, gündüzün beyazlığının gecenin karanlığından ayrılmasının gayesi aydınlığın evlerde, sokaklarda ve yollarda yayılmasıdır, dediler. Sonra Ebû Bekr b. Ayyaş ve diğerlerinden yukarıdaki nakilde bulundular.

Sâlim b. 'Ubeyd diyor ki: Ebû Bekr bana, «çık bak, (fecir) doğdu mu» diye sordu. Baktım, sonra geldim ve dedim ki, «hava beyazlandı ve aydınlandı». Sonra yine, «çık bak, doğdu mu» dedi. Baktım ve «beyazlık yayıldı» dedim. «Şimdi içeceğimi getir» dedi.

Vakî' yoluyla A'meş'in şöyle dediği naklediliyor: Eğer herkes tarafından böyle anlaşılmasaydı, sabah namazını kılar, sonra sahür yerdim.

60. Cumhur (çoğunluk), fecr-i sadıkın doğuşu ile orucun başladığını, yemenin, içmenin ve cinsî münasebetin yasak olduğunu söylemişlerdir. Bu, Ebû Hanife, Mâlik, Şâfi'î, Ahmed, sahabe ve tabi'inden çoğunlukta olanların yoludur. Bunların sünnetten getirdikleri deliller:

a) Yukarıda naklettiğimiz Adıyy b. Hatim'in hadisi.

b) Sehl b. Sa'd'ın hadisi: İbn Sa'd dedi ki: «Siyah iplik beyaz iplikten iyice ayırılana kadar yiyiniz ve içiniz» âyeti nâzil oldu ve henüz, «fecirden» ifâdesi nâzil olmamıştı. Bir kısım insanlar oruç tutmak istedikleri zaman, ayaklarına beyaz ve siyah iplik bağlarlar ve onları fark edene kadar yerlerdi. Bunun üzerine Yüce Allah, «fecirden» sözünü indirdi ve onlar da bundan gece ile gündüzün kastedildiğini öğrendiler.

c) Semüre b. Cundüb'un hadisi. Bu hadisten yukarıda söz edilmişti.

49 Nevevî.

50 Ahmed el-Banna, Tertîb Müsned Şerhi, 10/30.

d) İbn Mes'ûd'un hadisi. Bu hadis ezan bahsinde geçmektedir. Bu hadis şudur: İbn Mes'ûd diyor ki: Hz. Peygamber, «Bilâl'in ezanı hiç birinizi sahûrunuzu yemekten alıkoymasın. O ayakta olanları uyarmak ve uyuyanları uyandırmak için ezan okur» buyurdu⁵¹.

Bazıları Huzeyfe ve benzerlerinin hadislerine —ki onlar gündüzün yayılmasına kadar yemeyi ve içmeyi câiz görür— cevap olarak, onların orucun başlangıcında varid olduğunu, sonradan neshedildiğini ileri sürdüler. Bunu Hâzım, el-İ'tibâr adlı eserinde söylemiş ve Sehl b. Sa'd ile 'Adiyy b. Hâtim'in hadislerini delil olarak getirmiştir⁵².

61. Zeyd b. Sabit'in hadisinde, «sahûrun sabah namazına elli âyet okuyacak bir süreye kadar geciktirilmesi müstehabdır» deniyor. Bunda ittifak vardır; dolayısıyla buna göre hareket etmeli ve ondan dönülmemelidir, çünkü daha ihtiyatlı ve faziletlidir⁵³.

İbn Ebû Cemre, Zeyd b. Sâbit'in hadisi hakkında diyor ki: «Bunda sahûrun tehiri vardır ve gayeye daha çok yakındır. Zira Hz. Peygamber ümmetine en kolay (mülâyim) gelene bakar ve onu yapardı. Eğer sahûr yemeseydi, mü'minler de ona uyacak ve bir çoğuna oruç tutmak ağır gelecekti. Eğer gece yarısı sahûr yeseydi, gene onların bir kısmına, uykudan dolayı ağır gelecekti. Bu işe ya sabah namazını terketmeye veya uykusuzlukla mücadeleye sebep olacak ve yemek yemeye ihtiyaç gösterecekti. Yemeğe olan ihtiyacın umumî olmasından dolayı sahûr, oruç tutmaya kuvvet kazandırır. Eğer terkedilseydi, bir çoğuna, özellikle safrası olanlara ağır gelir, onlar bu nedenle baygınlık geçirir ve Ramazan'da oruç bozmağa sebep olurdu⁵⁴.

Bedreddîn el-Aynî, 'Umdetu'l-Kârî :

62. Hz. Ayşe diyor ki: Bilâl geceleyin ezan okuyor. Hz. Peygamber, «İbn Ummu Mektûm ezan okuyana kadar yiyiniz ve içiniz, çünkü o fecir doğmadıkça ezan okumaz» buyurmuştu.

51 Aynı eser, 3/35.

52 Aynı eser, 10/31.

53 Aynı eser, 10/33.

54 Aynı yer.

Hız. Ayşe'den bu hadisi rivayet eden Kasım b. Muhammed, «ikisinin ezanı arasında birinin inmesi öbürünün çıkması kadar bir zaman vardı» diyor⁵⁵.

63. el-Muhalleb diyor ki: Bu hadisin değişik sözlerle rivayet edilmesinden şu anlaşılıyor: Hz. Peygamber, ayakta duranı uyarsın ve uyuyanı uyandırsın da sahur yemeğini yememiş olanlar sahur yesinler diye Bilâl'e geceleyin ezan okumasını emrediyor⁵⁶.

Ben de derim ki: Hz. Peygamberin çeşitli uyarılara ve nazik ifadelere baş vurmasının sebebi, Bilâl'in ezanı erken okumakta ısrar etmesinin önüne geçmektir. Çünkü Hz. Peygamber sahurun geciktirilmesine önem veriyor. Buna rağmen Bilâl ezanı vaktinden önce okumaktadır. «Bilâl'in ezanına aldırış etmeyin, onun ezanı sahur yemenize mani olmasın» gibi sözler Bilâl'i yine de erken ezan okumaktan alıkoymamıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber başka bir ifâdeyle, Bilâl'in incinmemesi için dinî duygu ve anlayışını hoşgörü ile karşılayan bir üslûpla, onun oruç tutacakları sahur için hazırlık yapsınlar diye uyardığı veya uyandırdığını ifâde etmek istemiştir. Böylece Bilâl'in yaptığı iş, bir vazife oluyor ve bu tür bir manâ kazanıyor.

Hadiste Bilâl'in ezanı ile İbn Ummu Mektûm'un ezanının birbirine yakın olduğu zikrediliyor. Bunun her zaman böyle olmadığı değişik rivâyetlerden anlaşılıyor. Yoksa Hz. Peygamber Bilâl'in ezanı ile iktifâ eder ve İbn Ummu Mektûm'un ezanına kadar yiyiniz ve içiniz» demezdi. İbn Ummu Mektûm'a «sabah oldu, sabah oldu» denmesi, onun fecrin doğuşunu beklediğini ifâde eder⁵⁷.

Bu bölümden anlaşılan şudur: Oruç tutacak olan kimse, fecr-i sadık doğana kadar yer ve içer. Fecr-i sâdik doğunca durur. Bu, sahabe ve tabi'inden cumhûrun fikridir.

64. Ma'mer, Süleyman A'meş, Ebû Miclez, Hakem b. Uteybe, güneş doğana kadar sahur yemenin câiz olduğuna inanırlar. Bunlar Huzeyfe'nin Zirr yoluyla nakledilen hadisine dayanırlar⁵⁸.

Ma'mer'in sahur yemeğini çok geç yediği ve hatta bilmeyen birinin, «bu adamın orucu yoktur» diyebileceği zamana kadar tehir ettiği rivâyet edilir.

55 Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, Umdet el-Kari li-Şerh el-Buhari, 5/209.

56 Aynı eser, 5/210.

57 Aynı yer.

58 Aynı yer.

Sâ'id b. Mansûr, İbn Ebî Şeybe ve İbn Munzir bir kaç yoldan yaptıkları nakilde Hz. Ebû Bekr'in fecri görmemek için kapıyı kapattırıldığını söylüyorlar.

İbn Munzir, Hz. Ali sabah namazını kıldırdıktan sonra, «işte şimdi beyaz ipliğin siyah iplikten ayrılıp farkedildiği vakittir» dediğini nakleder⁵⁹.

İbn Munzir, bazı kimselerin gecenin karanlığının gündüzün beyazlığından ayrılmasından maksadın, beyazlığın yollara, sokaklara ve evlere kadar yayılması olduğuna inandıklarını naklediyor⁶⁰.

65. Kays b. Talk, babası Talk'tan naklettiği bir hadiste Hz. Peygamberin, «yiyiniz içiniz, yükselen aydınlık sizi menetmesin. Kırmızılık ortaya çıkana kadar yiyiniz ve içiniz» dediğini söylüyor.

el-Hattâbi, burada kırmızılıktan maksadın, yaygın olan beyazlığın, kırmızılığın başlangıcını içine aldığı söylemiştir. Allah doğrusunu bilir⁶¹.

66. Sehl b. Sa'd diyor ki: Evimde sahur yemeğini yer, sonra süratle Hz. Peygamberle namazı kılmağa koşardım.

Bu hadiste sahurun geç yenmesi söz konusu olup, Sehl'in sahurdan sonra Hz. Peygamberle namaz kılmayı kaçırmamak için acele ettiğini anlatıyor⁶².

67. Zeyd b. Sâbit diyor ki: Hz. Peygamberle beraber sahur yemeğini yedik. Sonra o namaza durdu. Enes, Zeyd'e ezan ile sahur arasında ne kadar zaman olduğunu sordu. Zeyd, «elli âyet okuyacak kadar» cevabını verdi.

Bazı kimseler «elli âyet orta uzunlukta olacak, uzun veya kısa olmayacaktır» dediler. Ben ise derim ki: Bu bir zan ve tahminden ibarettir⁶³.

el-Muhalleb diyor ki: Araplar vakitleri iş ile ölçerlerdi. Meselâ, koyun sağacak kadar bir zaman, bir deve kesecek kadar bir vakit, derlerdi⁶⁴.

59 Aynı yer. Hz. Ali'nin bu sözünden de anlaşılıyor ki, o zamana kadar yemek yenir.

60 Aynı eser, 5/211.

61 Aynı yer.

62 Aynı yer.

63 Aynı eser, 5/212.

64 Aynı yer.

Hadiste sahur yemeğini geciktirme hükmü vardır, çünkü gayeye bu daha yakındır. Hz. Peygamber, ümmetine en kolay gelene bakardı⁶⁵. «Peygamberle beraber sahur yedik» sözünden maksat, onun yanında başkasının olduğu ve yalnız olmadığıdır⁶⁶.

Hadisin, sahur yemeğinin fecirden elli âyet okuyacak kadar bir süre önce yendiğini, halbuki Huzeyfe'nin hadisinde sabahtan sonra, fakat güneşin henüz doğmadığı bir zamanda sahur yediklerini belirttiği anlaşılıyor. Bazıları bu iki hadis arasında çelişikliğin olmadığını, her birinin ayrı ayrı durumlarda vuku bulduğunu, hiç birinde devamlılık bulunmadığını ve âdet haline gelme diye bir şeyin söz konusu olmadığını ifâde etmişlerdir. Ben derim ki: Bu cevap kâfi olmayıp, asıl cevap Ebû Ca'fer Tahâvî'nin verdiği cevaptır. O da Huzeyfe'nin hadisine muhalif hadislerin Hz. Peygamberden nakledilmesi ve Huzeyfe'nin hadisinin «yiyiniz ve içiniz» âyet-i kerimesinden önce gelmiş olması ihtimaline dayanmaktadır⁶⁷.

Ebû Bekr Râzî'nin sözünün özeti: Bu hadisin Huzeyfe'den nakledildiği hususu kesin değildir; nakledildiği kesin olsa bile, bununla Kur'ân'a itiraz edilemez. Âyet-i Kerime, fecrin beyazlığı olan beyaz ipliğin ortaya çıkışı ile orucun başladığını farzetmiştir. Allah bundan sonra yemeyi Kur'ân'la haram kıldığı halde, sahur yemek nasıl câiz olabilir?⁶⁸.

Ibn Hacer, Fethu'l-Bârî :

68. Sehl b. Sa'd diyor ki: «Siyah iplik beyaz iplikten ayırddilene kadar yiyiniz ve içiniz» âyeti indirildi. «Fecirden» sözü henüz inmemişti. Bir takım kişiler oruç tutmak istedikleri zaman, ayaklarından birine beyaz iplik ile siyah iplik bağlarlardı ve iki ipliği görüp, ayırt edene kadar yerlerdi. Bunun üzerine Allah «fecirden» sözünü indirdi. Böylece siyah ve beyaz iplikten gece ile gündüzün kastedildiğini anladılar.

65 Aynı yer.

66 Aynı yer.

67 Aynı yer. Verilen cevap tam isabetli değildir. Hz. Peygamberin çok değişik durumlara göre geçitli hükümler verdiğini unutmamak gerekir.

68 Aynı eser, 5/213. Derim ki: İlk ihtilaf fecrin açıklanması ve anlaşılması hususundadır. Bu yüzden âyete karşı olmaz. Onun senedinin sahih ve iyi olduğunu kabul edenler vardır. (Tertib Müsned Ahmed b. Hanbel, 10/21; İbnu'l-Esir, Câmi'u'l-Ustûl, 6/366.).

Tahâvî ve Dâvûdî, bu «fecirden» sözünün nesih kabilinden olduğunu ve önce iki iplikten zahirî anlamın kastedildiğini iddia ettiler⁶⁹. Onlar bu hususa delil olarak Huzeyfe ve başkalarından nakledilen «aydınlanana kadar yemenin câiz olduğuna» dair hadisleri ileri sürdüler ve sonra da «fecirden» sözü ile bunun neshedildiğini söylediler⁷⁰.

Bu görüşü, Abdurrazzâk'ın güvenilen senedle naklettiği hadisin teyid ettiği söylendi. Bu hadise göre, Bilâl, Hz. Peygamber sahur yemeği yerken ona gelir ve «ey Allah'ın elçisi, namaz vakti, vallahi sabah oldu» derdi. Hz. Peygamber, «Allah Bilâl'e acısın; Bilâl olmasaydı, güneşin doğuşuna kadar bize ruhsat verileceğini umardık» buyurdu.

İyad'ın dediği gibi, bu hadiste mevcut olan eş anlamlı sözler üzerinde durmak ve ondan neyin kastedildiğini araştırmak gerekmektedir⁷¹. Bir kimse fecrin doğmadığını zannederek yemiş olsa, cumhura göre, onun orucu bozulmaz. Çünkü âyet «açıklık kazanana kadar yemek yemenin mübah olduğunu» göstermektedir.

69. Sahur hakkında soru soran bir adama İbn 'Abbâs dedi ki: Şüphede içinde bulunduğun sürece ve ta ki şüpheden kalsın. Âlimlerin fikrinin bu olduğunu İbn Munzir ifade eder⁷².

Âlimler fecrin doğması ile mi, yoksa iyice ayırılmasıyla mi yemek yemenin haram hususunda ihtilaf ettikleri gibi, fecrin doğuşundan önceki anda imsâk edip etmemekte de ihtilaf etmişlerdir⁷³.

70. Hz. Ayşe diyor ki: Bilâl geceleyin ezan okuyunca; Hz. Peygamber; «İbn Ummu Mektûm ezan okuyuncaya kadar yiyiniz ve içiniz; çünkü o, fecir doğmadan ezan okumaz» buyurdu⁷⁴.

69 Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, (773/1371-852/1448), Feth el-Bari li-Şerhi Sahih el-Buhari, 4/135.

* Yani bizzat ipliğe delâlet eden lûgat manası. Böyle bir şeyi ileri sürmek çok tuhaf olur. Madem ki, beyaz iplikten zahirî anlam kastedilmiştir ve insanlar da öyle anlamışlardır, o halde tatbikat yanlış sonuç verdiği için onun ayrı bir manaya dönüştürülmesine gerek duyulduğu ileri sürülürdü ki, bu vahiy nazariyesine aykırı düşer.

70 Aynı yer. Doğrusu «fecirden» sözü neshetmek için inzal buyurulmadı. Bu hususta varid olan hadis ve rivayetler beyaz iplik ile siyah ipliğin manasının nereden başlayarak yemeğe devam edilmesini ifade etmesi ihtimali olduğu gibi, ipliklerden odada, sokakta bulunan iplik kastedilmeyip, gün doğarken gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığının kavuştukları çizgi anlaşılmalıdır. Bu da güneşin doğması ile gündüz olması ve gecenin tamamen gitmesi demek olur.

71 Aynı yer.

72 Aynı yer.

73 Aynı eser, 4/136.

74 Aynı yer.

75 Aynı cilt, 137.

A'meş diyor ki: «Müslümanlar arasında yaygın (meşhur) olmasaydı, önce sabah namazını kılar, sonra sahur yerdim.»

İshâk diyor ki: Bunlar, gündüzün beyazlığı gecenin siyahlığından ayırıldılinceye kadar, yani fecrin doğuşu yayılmış olduktan sonra da yemek yemeyi ve namazı kılmayı câiz görürler.

İshâk bu fikirde olmamakla birlikte, «böyle yapana kaza da, keffaret de gerekmediğine inanıyorum» der⁷⁵.

71. Enes, Zeyd b. Sâbit'ten naklediyor: Zeyd diyor ki: Hz. Peygamberle sahur yemeğini yedik, sonra o namaza kalktı. «Ezan ile sahur arasında ne kadar zaman vardı» diye sordum. «Elli âyet okuyacak kadar cevabını verdi.

Burada sahurun geciktirilmesi söz konusudur, çünkü bu, maksada daha çok yaklaşıtır.

İbn Ebû Cemre diyor ki: Hz. Peygamber, ümmetine en kolay gelene kadar ve onu yapardı. Eğer sahur yemeseydi, ona uyarlar ve bazılarına ağır gelirdi. Eğer geceleyin sahur yeseydi, uykusu fazla olana ağır gelir; sabah namazını terketmeye veya uykusuzlukla mücadele etmeye sebep olurdu. Burada yemeğe olan genel ihtiyaçtan dolayı yemek yemez oruç tutmaya mukavemeti kuvvetlendirme mevcuttur. Eğer yemek terkedilmiş olsa, özellikle safrası olanlara ağır gelir, onlar baygınlık geçirir ve Ramazanda oruç tutmamalarına sebep olurdu⁷⁶.

İbn Hazzm, el-Muhalâ :

72. a) Hz. Ayşe ve İbn Ömer diyorlar ki: Bilâl geceleyin ezan okurdu. Hz. Peygamber, «Bilâl geceleyin ezan okuyor; İbn Ummu Mektûm ezan okuyana kadar yiyiniz ve içiniz, çünkü o, fecir doğmadıkça ezan okumaz» buyurdu.

b) Sâlim b. 'Abdullah babasından naklen diyor ki: Hz. Peygamber, «Bilâl geceleyin ezan okuyor; İbn Ummu Mektûm ezan okuyana kadar yiyiniz ve içiniz» buyurdu. «Bir kimse ona «sabah oldu, sabah oldu» demedikçe o ezan okumazdı» dedi.

c) Semure b. Cendub diyor ki: Hz. Peygamber, «sahurda sizi Bilâl'in sesi ve şu beyazlık aldatmasın; bırakın beyazlık yayılsın» buyurdu.

İbn Hazm Ebû Muhammed, Hz. Peygamber, İbn Ummu Mektûm'un fecir doğmadıkça ezan okumadığını, onun ezanına kadar yemenin mubah olduğunu açıkça ifade ettiği için, fecir doğduktan sonra iyice ayırdedilene kadar, oruç tutacak kimsenin yemek yemesinin câiz olduğunu belirtir⁷⁷.

73. Bazı kimseler Yüce Allah'ın «beyaz iplik siyah iplikten ayırdedilene kadar» sözünün, Hz. Peygamberin «fecir doğana kadar» demesinin ve İbn Ummu Mektûm'a «sabah oldu, sabah oldu» sözlerinin söylenmesinin yaklaşık bir anlam ifade ettiğini iddia etmişlerdir.

Bu sözün sahibi Kur'ân'a ve Allah'ın elçisine karşı yalan söylemeyi hafife almıştır. Bu, önce, delili olmayan bir davadır. Allah'ın ve Peygamberin sözünü yerlerinden kaydırmaktır; demedikleri şeyi onlara isnad etmektir. Eğer dedikleri doğru olsaydı, Bilâl ile İbn Ummu Mektûm'un her ikisinin de fecirden önce ezan okumaları gerekirdi. Bu bâtıldır. Bunu ne kendileri ne başkaları ne de herhangi bir kimse söylemiştir⁷⁸.

74. Zirr b. Hubeş diyor ki: Sahuru yedim, sonra cami'e giderken Huzeyfe'ye uğradım. Bir devenin sağılmasını emretti. Sağılan süt ısıtıldı. Sonra «ye» dedi. «Oruç tutmak istiyorum» dedim. «Ben de oruç tutmak istiyorum» cevabını verdi. Yedik, içtik, mescide geldik. Kamet edildi. Huzeyfe dedi ki: «Hz. Peygamber de böyle yaptı». «Sabahtan sonra mı» diye sordum; «sabahtan sonra, ama henüz güneş doğmamıştı» cevabını verdi⁷⁹.

75. a) Sâlim b. 'Ubeyd diyor ki: Ebû Bekr bana, «kalk, benimle fecir arasında dur da sahur yiyeyim» dedi. Sâlim b. 'Ubeyd Hz. Peygamberin ashabındandır. Bu, mümkün olan en doğru yoldur.

b) Ebû Bekr, «kapıyı kapayın ki, sahur yemeğini yiyelim» derdi⁸⁰.

'Alî el-Kârî, Serh Mişcât :

76. Ebû Hureyre diyor ki: Hz. Peygamber, «biriniz ezanı işittiği zaman kap elinde ise ihtiyacını bitirmeden kabı yere koymasın» buyurdu.

Belki bu başlangıçta böyle idi. Onun böyle olduğuna, oruç hakkında «sabah»tan kastedilenin ne olduğu hususunda ortaya çıkan ihtilaf işaret etmektedir.

77 Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm (ölm. 456/1063), el-Muhallâ, 6/230.

78 Aynı eser, 6/231.

79 Aynı eser, 6/232.

80 Aynı yer.

Sünnî âlimlerin çoğunluğuna göre, sahur vakti sabahın ilk doğuşudur; fakat onun aydınlanmak manasına geldiği de Osman, Huzeyfe, İbn Abbâs, Talk b. Ali, Atâ b. Ebî Rebah ve A'meş'den rivâyet edilmiştir.

Mesrûk, «sizin fecir dediğinizi onlar fecir saymazlardı; evleri (aydınlık) dolduran fecri muteber sayarlardı» dedi. Şemsu'l-Eimme el-Hulvânî, «birinci hüküm ihtiyatlı, ikincisi daha uygundur; Allah bilir, belki bu hadis rıfk ve merhamete dayanıyor; âyetteki tebeyyün kelimesi de bunu destekliyor» demektedir⁸¹.

Mahmûd el-Subkî, el-Menhel :

77. Semure b. Cundub diyor ki: Hz. Peygamber, «Bilâl'in ezanı, ufukta uzunlamasına olan aydınlık yayılmadıkça, sizi sahur yemekten alıkoymasın.» buyurdu. Ebû Davûd diyor ki: Hz. Peygamber iki elini sağa ve sola açıp yayarak, genişlemesine olan gerçek şafağı anlatmıştır⁸². Gerçek şafak (feci-i sadık) aydınlık, ufukta yayılmadıkça tahakkuk etmez⁸³.

78. «Beyaz iplik siyah iplikten ayırddilip anlaşılana kadar» âyet-i kerimesindeki «beyazlık ve siyahlık» hakkında Hz. Peygamber «o, gece ile gündüzdür» demiştir. Osman ise bu konuda der ki: O, gecenin karanlığı ve gündüzün beyazlığıdır⁸⁴.

Bu âyet ve hadislerle, Ramazan gecelerinde gerçek şafak ortaya çıkıp ayırddilene kadar, yemenin ve içmenin caiz olduğuna delil getirilmiştir. Bu, sahabe, tabi'inin çoğunluğunun ve dört imamın görüşüdür. Ma'mer, Süleyman A'meş, Hakem b. 'Uteybe ve Ebû Miclez ise güneş doğana kadar yenebileceğini söyleyerek Zirr b. Hubeys'in hadisini delil getirdiler. Zirr dedi ki: Sahuru yedim, sonra mescide giderken Huzeyfe'nin evine uğradım. Bir devenin sağılmasını emretti. Sağılan süt ısıtıldı. Sonra bana «ye» dedi. Ben, «oruca niyetliyim» dedim. «Ben de oruç tutmak istiyorum» karşılığını verdi. Bunun üzerine yedik, içtik, sonra mescide geldik, namaza kalkıldı. «Hz. Peygamberle böyle yaptım» dedi. «Sabahtan sonra mı» diye sordum; «sabahtan sonra, ama henüz güneş doğmamıştı» cevabını

81 Ali b. Muhammed el-Kâri, Şerh Mişkât el-Mesâbih, 2/512.

82 Mahmûd Muhammed Hattâb el-Subkî (ölm. 352/963), el-Menhel el-Azb el-Mevrûd Şerh Sünen Ebi Dâvûd, 10/67, Mısır 1394.

83 Aynı eser, 10/68. Bu tariften gerçek şafağın aydınlığın başlangıcı olmayıp, iyice etrafa yayılmasıdır. Bu da kırmızılık görünmeden önce tam aydınlığın ortaya çıkmasıdır.

84 Aynı eser, 10/70, 72.

verdi. Başka bir rivayette, «Hz. Peygamberle beraber sahur yedik; vallahi gündüzdü, ne var ki henüz güneş doğmamıştı» dedi.

Şerh: Tercih edilen cumhurun görüşüdür. Çünkü dört imam bunun üzerinde ittifak etmişlerdir. Bu görüş aynı zamanda doğru hadislere dayanmaktadır. Buna karşı olan hadisler kuvvetli değildir⁸⁵.

Görüldüğü gibi, zamanımızın hadis şârihi de taklitçilikten kurtulamiş olarak mezhep imamlarının fikirlerini doğru buluyor. Buradaki hatası, mezhep imamlarının söylediklerine körü körüne bağlı kalmış olmasıdır. Yoksa delilleri münakaşa edip de ulaştığı sonuçlara dayanarak bir tercih yapmış olsa ve bu tercih de mezhep imamlarının görüşüne uysa hiç tenkit edilecek ve taklitçilikle itham edilecek bir durum ortaya çıkmazdı. Zira o, kendi görüşü olurdu. Herhangi bir kimse kendi görüşünden dolayı tenkit edilemez, ancak delilleri ve metodu yönünden tenkit edilebilir. Karşı hadisleri de zayıf görmesinde isabet etmemiştir. Onlar da doğru hadislerdir.

Ebû Ca'fer el-Taberî, el-Tefsîr :

79. a) «Fecirden sonra beyaz iplik ile siyah iplik sizce iyice ayırıldıne kadar yiyiniz ve içiniz» âyetindeki beyazlık ve siyahlıktan maksat gündüzün aydınlığı ile gecenin karanlığıdır. Yani gece ile gündüzün birbirinden ayrıldığı zamana kadar yiyiniz ve içiniz demektir.

b) Katâde diyor ki: «Fecirden sonra gündüzün geceden sizce iyice ayırıldıdığı ana kadar yiyiniz ve içiniz, sonra geceye kadar orucu tamamlayınız». Bu açık ve seçik iki kesin sınıra işâret etmektedir. Murâ'î ve kıt akıllı bir müezzinin ezanı sizi sahur yemeğinden menetmesin; çünkü onlar gecenin erken saatlerinde ezan okurlar.

c) İbn Abbas da aynı âyette siyah ve beyazlıktan maksat, gece ile gündüz ve gündüzün geceye kadar oruç tutulmasının emredilmesi ve gece iftar etmekle emrolunması olduğunu belirtmektedir⁸⁶.

80. A'meş, Muslim'den rivayetinde diyor ki: Onlar sizin bu fecrinizi fecir saymazlardı. Onlar, evleri ve yolları (aydınlıkla) dolduran fecri göz önüne alırlardı.

85 Aynı yer.

86 Ebû Cafer Muhammed b. Cerir el-Taberî (ölm. 310/922), Tefsir, 2/171, Mısır 1954.

d) Başkaları, beyaz iplikten maksat güneşin aydınlığı, siyah iplikten maksat da gecenin karanlığıdır, dediler.

81. İbrahim el-Yeymî, Huzeyfe ile yolculuk yapan babasından naklen diyor ki: Bir Ramazan Huzeyfe ile Medâ'in şehrine gitmek üzere yola çıktık. Huzeyfe yürüdü, fecrin doğacağından korktuk. Fecir doğunca, «içinizden yiyen ve içen var mı» diye sordu. Oruç tutmak isteyenler, «hayır» dediler. «O halde benim durumum ne olacak» dedi. Gene gittik, öyle ki namaz vaktinin geçtiğini düşündük. «Sahur yemeği yemek isteyeniniz var mı» diye sordu. «Oruç tutmak isteyenler yemez» dedik. «Peki, ben ne yapacağım» dedi. Durdu, oruç tutmak için sahur yemeğini yedi ve namaz kıldı⁸⁷.

82. Bera' diyor ki: Ramazanda sahur yedim, sonra çıktım. İbn Mes'ûd'a geldim. Bana «iç» dedi. «Sahuru yedim» dedim. «İç» diye tekrarladı. İçtik, sonra çıktık, insanları namaza dururken bulduk.

'Amr b. Matr diyor ki: İbn Mes'ûd'un evine uğradım. Sahurundan bir miktar fazla çıkardım. Beraber yedik. Kamet edildi. Çıktık, namaz kıldık.

83. Ebû Huzeyfe'nin kölesi Salim diyor ki: Bir Ramazanda ben ve Ebû Bekr bir damda idik. Bir gece geldim, «ey Allah'ın elçisinin halifesi, yemez misin» dedim. Eliyle işâret ederek «dur» dedi. Sonra bir daha geldim, «ey Allah'ın elçisinin halifesi, yemez misin» dedim. Eliyle «dur» diye işâret etti. Sonra bir daha geldim, «ey Allah'ın elçisinin halifesi, yemez misin» diye tekrarladım. Fecre baktı, sonra «dur» diye eliyle işâret etti. Sonra yine geldim, «ey Allah'ın elçisinin halifesi, yemez misin» dedim. «Yemeğimi getir bakalım» cevabını verdi. Getirdim, yedi, sonra iki rekat namaz kıldı, daha sonra da sabah namazına kalktı⁸⁸.

84. Hibbân b. Hâris diyor ki: Ebû Musa'nın evinde olan Ali'ye uğradım. Sahur yiyordu. Mescide geldiğimde namaz başladı.

Ebû Sifr diyor ki: Ali b. Ebî Tâlib fecir namazını kıldı ve sonra, «işte bu fecirden yana beyaz ipliğin siyah iplikten ayırdedildiği vakittir» dedi⁸⁹.

87 Taberî, Tefsir, 2/173.

88 Aynı cilt, 174.

89 Aynı yer. Yukarıda da geçen bu hadis gösteriyor ki, beyaz iplik ile siyah ipliğin, yani gece ile gündüzün birbirlerinden ayrıldığı vakit, namazdan sonra tahakkuk etmiştir. O halde o ana kadar yenmesi ve içilmesi câizdir. Zaten Taberî de bu ve benzeri hadisleri güneşin doğuşuna kadar yemenin câiz olduğunu gösteren deliller olarak zikrediyor ve Hz. Ali'nin de bu görüşte olduğu sabit oluyor. Ama bu demek değildir ki, her zaman öyle yapmıştır. Bir defa yapmış olması cevaz hükmü için kafidir.

Bu fikirde olanların delili şudur: Orucun zamanı gündüz vakti olup, gece değildir. Gündüzün başlangıcı da güneşin doğuşudur. Nitekim gündüzün sonu güneşin batışıdır. Eğer gündüzün başlangıcı fecrin doğuşu olsaydı, sonunun da akşam şafağının batışı olması gerekirdi. Oysa gündüzün sonunun, güneşin batışı olmasındaki ittifak, gündüzün başlangıcının da güneşin doğuşu olduğuna açık delildir.

Hız. Peygamberden gelen haberlerde «fecrin doğuşundan sonra onun sahur yemeği yemiş olması, görüşümüzün en açık delilidir»⁹⁰.

85. Zirr b. Hubeyş diyor ki: Bir gün sabahladım. Mescide giderken Huzeyfe'ye uğrayayım dedim. Bana kapıyı açtı ve içeri girdim. Kendisine yemek ısıtılıyordu. «Otur, yersin» dedi. «Oruç tutmak istiyorum» karşılığımı verdim. Yemeği yaklaştırdı yedi, ben de onunla birlikte yedim. Sonra avluda olan deveyi sağmaya gitti. O bir yandan ben bir yandan sağdık. Bana uzattı. «Sabahı görmüyor musun» dedim. «İç» dedi. Ben de içtim. Sonra mescidin kapısına geldim, namaz başladı. «Bana Hız. Peygamberle yediğin en son sahur yemeğini anlat» dedim. «O sırada tam sabahtı, ancak henüz güneş doğmamıştı» cevabını verdi⁹¹.

86. Cevaplar: a) Âyetin en uygun yorumu Hız. Peygamberden nakledilen «beyaz ipliğin gündüzün beyazlığı, siyah ipliğin de gecenin karanlığı» olmasıdır⁹².

b) Huzeyfe'den rivayet edilen hadise gelince: «Hız. Peygamber sahur verdi. Ben o zaman atılan okun düştüğü yeri görürdüm». Bu vaktin tespiti hususunda kendisine «sabahtan sonra mı» diye soruldu. O bu soruya «sabahtan sonra idi» diye cevap vermeyip, «tam sabahtı» cevabını verdi. Bu sözden, her ne kadar bizzat sabah olmasa da sabahın yakın olduğu anlamını çıkarmak mümkündür. Çünkü bu hususu araplar böyle ifâde ederler. Onlar bir şeyin kendisi değil de ona yakın olana o'dur diyebilirler⁹³.

Tahâvî'nin ileri sürdüğü bu ihtimal uzak bir ihtimaldir. Zira Huzeyfe'nin «ancak henüz güneş doğmamıştı sözü, «sabah o kadar belli ve aydınlık idi ki, güneşin doğması an meselesi idi» demektir. Bu sözle mukadder bir suale cevap vermiş oluyordu. «O bilinen sabahtı» sözüne karşı,

90 Aynı yer.

91 Aynı eser, 2/175.

92 Aynı eser, 2/176. Bunda kimsenin ihtilafı yok. İhtilaf gündüzün ne zaman başladığı hususundadır.

93 Aynı yer.

«acaba güneş doğmuş muydu» sorusu gelecekti ki, ona cevap olsun diye «henüz güneş doğmamıştı» demiştir. «Bilinen» kelimesi «sabah» kelimesinin «el» takısı ile kullanılmasından çıkarılmaktadır. Çünkü «sabahtan sonra» ifâdesinden Huzeyfe «güneş doğduktan sonra» manasını anlamış olmalı ki, —bu mana doğrudur— «sabahtı, ama güneş doğmamıştı» cevabını vermiştir. Sabah güneşin doğuşu ile biter ve gün başlar.

87. «Siyah iplik ve beyaz iplik» tabiri, «oruç tutmak isteyen kimse güneşin doğuşuna kadar yer ve içer» diyenin sözünün yanlış olduğuna en açık delildir. Çünkü fecirde beyaz iplik fecrin ilk anlarında ayırt edilir⁹⁴.

Burada ihtilafli nokta gündüzün (nehâr) başlangıç anıdır.

«Gündüz, fecrin doğuşunun ilk anıdır» diyenler onun, güneşin ışığı ve güneşin doğuşunun başlangıcı olduğunu, doğuşunun tamamlanması olmadığını ileri sürerler. Nitekim, onlarca gündüzün sonu, güneşin batışıdır, batışının tamamlanması değildir.

Getirdikleri delil şöyledir: a) Eğer gündüz, anlattığınız gibi, güneşin yükselmesi ve doğmasının tamamlanması ve gecenin bütün karanlığının gitmesi ise, gece de aynı şekilde güneşin batışının tam olması, ziyamın gitmesi, gecenin karanlığının ve siyahlığının tam olması demektir.

b) Bunun böyle olduğunu kabul ederlerse, onlara şöyle denir: O halde orucun akşam şafağının kaybolmasına, güneş ışığının ve ufuktaki beyazlığın gitmesine kadar uzaması gerekir. Böylece onlar akşamleyin gecenin karanlığına kadar oruç tutmayı gerekli görmüş olurlar.

c) Eğer, hayır, gecenin başı, karanlığının başlaması, güneş kursunun gözden kaybolmasıdır, derlerse, onlara denir ki: aynı şekilde gündüzün başı da güneşin ilk ışığının doğması ve gecenin karanlığının son anlarının kaybolmasıdır. Böylece söz ters çevrilir ve onlara itiraz edilir; her iki durumda da cevap veremez hale sokulurlar⁹⁵.

88. Getirilen bu üç delile verilmesi gereken cevapları Taberî ihmal etmiştir. O muhtemel cevapları ben vermeğe çalışacağım.

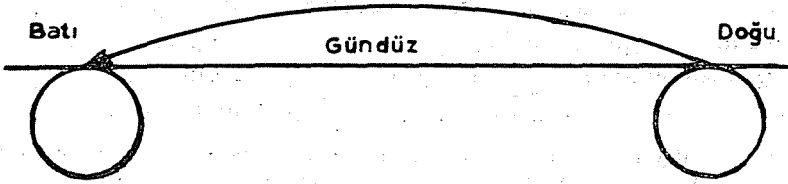
a) Muhalifler, yani «güneşin doğuşuna veya doğuşuna yakın vakte kadar sahur yenir» diyenler, Taberî'nin verdiği cevabın ne mukaddem ne de tali'sine muvafakat ederler. Güneşin tam doğması demek, güneş kursu-

94 Aynı yer. Görülüyor ki, Taberî farkına varmadan «iplik» kelimesinin gerçek manasını da kullanıyor. İnsan bir fikre daha önce sahipse, hep ona göre düşünür, görünür ve yorum yapar.

95 Taberî, Tefsir, 2/177.

nun veya yuvarlağının tam olarak ufku üstüne çıkması demektir. Onlar bunu asla kabul etmezler. Böylece söylemedikleri sözleri muarızlara atfederek, onları altetmeğe çalışmak oğlunun âciz kaldığı zaman baş vurduğu bir taktiktir. Güneşin doğmasından kastettikleri, güneş yuvarlağının teğet geçecek ilk noktasının görülmesidir. Yoksa güneş yuvarlağının tamamıyla görünmesi değildir. Tali'nin vasfı da yanlıştır. Gecenin başlangıcı ters yönden olacak şekilde güneşin görülen en son teğet geçen noktasının gözden kaybolması, yani ufuk çizgisinin altına düşmesidir. Doğuş ile batışı aynı noktaya tatbik etmek mügalata ve şaşırtmaca olup, kıyas-ı müfârik'tir, yani benzemeyen şeyleri birbirine benzetmektir.

b) a bendinde olan yanlış burada da devam etmekte olup, kendi aleyhlerine olacak delili, muarızlarının aleyhlerine kullanmışlardır. Güneşin doğmasına kadar, yani güneş yuvarlağının ilk noktasının görünmesine kadar sahur yenebileceğini ileri sürenlere göre, en mantıkî gelen güneş yuvarlağının en son noktasının, başka deyişle en son ucunun kaybolmasına kadar oruç tutulmasını kabul etmeleridir. Bunda herkes ittifak halindedir. Güneşin doğmasını sahurda şart koşanlar aslında güneşin batışını en kuvvetli delil olarak getiriyorlar. Onlar kendi delillerini aleyhlerine işletmeyi kabul etmezler. Bunun şekli şöyledir :

Güneş kursunun son noktası kaybolunca güneş batmıştır.

Güneş kursunun ilk noktası görüldüğü zaman güneş doğmuştur.

c) Burada derler ki: Güneşin yuvarlağının görünmesinden önce görülen aydınlık, güneşin ışığı değildir. Güneşin ziyası yuvarlağından doğrudan doğruya gelen ışınlardır. Bunlar da ancak güneşin bizzat yuvarlağının gözükmesi ile ortaya çıkar. Güneşin doğmasından önce peyda olan aydınlık güneşin ışınlarının yansımalarından ibarettir. Aynın ışığına nasıl güneşin ışığı denmiyorsa, havanın kesafetinin veya bulutların aksettirdiği, diğer bir deyimle kırılıp bize kadar gelen aydınlık da, doğrudan doğruya güneşten gelen ışık olamaz. Başka deyişle onlar güneşin doğduğunu bildirmiş olamaz, ancak doğacağını bildirmeye yarar. Güneşin batışındaki olay da gündüzün başındakinin ters yönden aynıdır. Güneş battıktan son-

ra ortada kalan aydınlık, güneşin ışınlarının meteorolojik etkenlerle geride bırakmış oldukları yansımasıdır.

Buradan anlaşılıyor ki, güneşin doğuş ve batışını gecenin gündüzden ayrılmasında esas alanların delilleri hem naklî hem de akfî bakımdan daha kuvvetlidir.

Ebû Bekr Râzî el-Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'ân :

89. «Fecirden yana siyah iplik beyaz iplikten ayırddedilene kadar yiyiniz ve içiniz» âyet-i kerimesindeki «beyaz ve siyah ipliklerden» maksadın gündüzün aydınlığı ile gecenin karanlığı olduğu Adiy b. Hâtim ile Sehl b. Sa'd'ın hadislerinde açıklanmaktadır. «Fecirden» sözü âyetle beraber indirilmediğinden Adiy ve bazıları âyetteki iplik ifâdesini gerçek iplik manasına almışlar, bunların mecâzî manası olan «gecenin karanlığı ve gündüzün beyazlığının» kastedildiğini anlatmak için «fecirden» sözü nazil olmuştur demişlerdir. Çünkü arapça iplik kelimesi gerçek ve bilinen iplik manasında hakikat, gecenin karanlığı ve gündüzün beyazlığı manasında da mecâz anlamına gelir. Bunun Kureyş lehçesinde böyle olması normal olduğu halde, Adiy gibi diğerlerinin bu lehçeyi bilmemelerinden ötürü, âyetteki ipliğin gerçek manada kullanıldığını zannetmeleri mümkündür. Ayrıca onlar aynı lehçeyi bilmiş olsalar bile, gerçek manasını kullanmayı tercih etmiş olabilirler. Bu nedenle onlar tatbikatta yanılmışlar ve Hz. Peygambere sormuşlar; o da âyetin manasını anlatmış ve Yüce Allah da bir daha yanlış anlaşılmasına meydan vermemek için «fecirden» sözünü indirerek âyetteki «ipliğin» mecâzî manada olduğunu belirtmiştir. İpliğin, gecenin karanlığı ve gündüzün beyazlığı anlamına geldiği, Kur'ân-ı Kerim'in nuzülünden önce de arapçada olduğu tespit edilmiştir. Ebû Ubeyde, beyaz ipliğin gündüz, siyah ipliğin gece ve ayrıca renk manasında olduğunu zikretmiştir⁹⁶.

90. Oruç tutacak kimsenin yemesinin ve içmesinin haram olacağı vakti, Hz. Peygamberin sınırlandırdığı rivayet edilmiştir.

a) Semure b. Cundub diyor ki: Hz. Peygamber, «Bilâl'in ezanı ve ufuktaki şöyle bir beyazlık, bu beyazlık yayılincaya kadar, sizi sahur yemeğini yemekten menetmesin» dedi.

b) Kays b. Talk babası Talk b. Ali'den naklen diyor ki : Hz. Peygamber, «yiyiniz ve içiniz, yükselen aydınlık sizi menetmesin, kırmızılık çıkana kadar yiyiniz ve içiniz» buyurdu.

96 Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Râzî (305/917-370/980), Ahkâm el-Kur'ân, 1/228-229, İstanbul 1325.

Bu hadiste «kırmızılık» geçmektedir. Oysa kırmızılıktan önce ufukta yayılan beyaz fecir ile yemenin ve içmenin oruç tutacak kimseye haram olduğunda müslümanlar arasında ihtilaf yoktur⁹⁷.

Burada şuna dikkati çekmek gerekmektedir. Âlimler tâbi oldukları mezhebin fikrini benimsetmek için aşırı davranmışlar ve bazan başkalarının fikirlerinin varlığını inkar edip ihtilafları zikretmeyerek kendi mezheplerinin fikrinden başkasının bulunmadığı, veya olsa bile zaten doğru olmadığı zannını doğurmak için, onların zikredilmeğe değmediğini telkin ederler. İşte bu sebeple dinde taklitçiliğin büyük başarı kazandığını tarih gösteriyor. İmam Cessâs da bu tesirden kurtulamamıştır. Halbuki ihtilaf yoktur dediği meselelerdeki ihtilafları, yukarıdan beri saymaktayız. Kaldı ki, bu ihtilaflar Hz. Peygamber zamanından itibaren başlayıp devam edegelmiştir.

c) Huzeyfe diyor ki: Hz. Peygamberle sahur yemeği yedik; vakit gündüzdü; ama henüz güneş soğmamıştı.

Bu hadis Huzeyfe'den sabit olmasa bile, tek kişinin haberidir. Bununla Kur'ân'a itiraz edilemez. «Fecirden siyah iplik beyaz iplikten ayırdedilene kadar» meâlindeki âyet-i kerime orucu ve yemekten ve içmekten geri durmayı, fecrin beyazlığı olan ipliğin meydana çıkışıyla farz kılmiştir⁹⁸.

d) Eğer Huzeyfe'nin hadisi gerçek manasına alınır, âyetin haram kıldığı mübah yapılmış olur. 'Adiy'in hadisinde Hz. Peygamber, «gündüzün beyazlığı ve gecenin karanlığı» demektedir. Oruçta gündüzün yemek nasıl caiz olur? Halbuki Yüce Allah yemeyi Kur'ân ve Sünnetle haram kıldı. Eğer Huzeyfe'nin hadisinin nakli doğru olsa bile, o vakitte yemek yemeği gerektirmez; çünkü o, yemek yemeği Hz. Peygambere isnad etmeyip, kendisinin o vakitte yediğini haber vermiştir. Yemek vaktinde Hz. Peygamberle beraber olması Peygamberin onun yediğini bilmesine ve yemesini doğru bulmasına delâlet etmez.

Hz. Peygamber, onun yediğini bilerek, bu hareketini doğru bulsa bile, (ikrar etse bile) bu vaktin gecenin sonunda, fecrin doğuşuna yakın olma ihtimalinden dolayı ona gündüz demiştir diyebiliriz⁹⁹.

Yukarıdan beri gelen bilgilere dayanarak bu yorumlara şöyle cevap verilir.

97 Aynı yer.

98 Aynı yer.

99 Aynı eser, 1/320.

(a) Bendindeki mana doğrudur, fakat kesin değildir. Gündüzün başlangıcındaki ihtilaf bâkidir. Âyet-i Kerime de gündüzün başlangıcını kesin olarak bildirmedeğinden çeşitli anlayışlar ve hadislerle sebep olmuştur. Âyetteki «fecirden» sözü ipliğin mecâzî manada olduğunu göstermektedir. Yoksa fecr-i sâdığın başlangıcı değildir. Ayrıca fecrin başı mı, ortası mı, sonu mu olması da ihtimal dahilinde olduğundan, Huzeyfe'nin hadisi âyetin manasına zıt olmayıp, onun ihtimalli manalarından birini tayin etmektedir.

(b) Birinciye verilen cevap bunun da cevabını teşkil eder. (c) Tamamen manasız bir itiraz ve yorum. Huzeyfe, «beraber sahur yedik» (tasah-harna ma'a Resuli'llah) sözünün beraberce yemeğe ve Hz. Peygamberin bundan haberi olduğuna delâlet etmediğini ileri sürmek, gerçekten basit arapça bilgisine sahip olan birinin bile kabul etmeyeceği bir itirazdır. (d) Doğrusu, Huzeyfe'nin hadisinde, güneşin doğmasına çok yakın bir vakitte görülen aydınlıktan bahsedilirken, o kadar aydınlığı fecrin başlangıcı olarak göstermek veya öyle anlamak peşin fikir ve hükümlülüğün, metinlerin aslından ne derecede saptırıldığına delil sayılmalıdır. «Gündüz idi» sözüne de «gündüze yakındı» anlamını vermek, pek uzak bir ihtimal sayılmaz. Ancak, «gündüz» «fecir» den sonra geldiği için hiç olmazsa fecrin başı anlamını ihtimal dışı saymak gerekir.

«Geceye kadar orucu tamamlayın» âyetinde Yüce Allah, gece olduğu sabit olana kadar orucu tamamlamayı emretmiştir. Nitekim gündüz olduğuna hükmedene kadar da yemeğe izin vermiştir¹⁰⁰.

Ibn Kesîr, el-Tefsîr :

91. a) «Siyah iplik beyaz iplikten ayrıldığı sizce anlaşılana kadar yiyiniz, içiniz» âyet-i kerimesinde sabahın ışığı gecenin karanlığından ayrıldılana kadar oruç tutacak olana yemek ve içmek mubah kılınmıştır. Bunda «beyaz iplik ile siyah iplik» ifâdesini kullanmış ve iltibası kaldırmak için «fecirden» sözü nazil olmuştur. Buharî'de Sehl b. Sa'd ve diğer hadis kitaplarında Adiy b. Hatim gibilerin rivayet ettikleri hadisler bunu açıkça bildirmişlerdir.

b) Sahurun, fecrin ayrılmasına kadar tehir edilmesi sevinçle karşılanmaktadır. Nitekim iki sahih kitap, Buharî ve Muslim'de Enes b. Mâlik,

100 Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Ma'rûf bi-İbn el-Arabî (468/1075-543/1148), Ahkâm el-Kur'an, 1/92, Mısır 1967. Burada İbnü'l-Arabî'nin sahurun kesimi ile iftarın yapılmasını aynı şekilde tarif etmesi, dikkat edilmesi gereken bir noktadır.

Zeyd b. Sâbit'ten rivayet etmiştir ki: Hz. Peygamberle sahur yemeğini yedik, sonra namaza kalktık. Enes diyor ki: Zeyd'e sordum, «ezan ile sahur arasında ne kadar zaman vardı». «Elli âyet okuyacak kadar zaman vardı» cevabını verdi¹⁰¹.

Selef'ten (sahâbeden) büyük bir topluluk fecir yaklaşırken sahur hakkında müsamaha gösterdiler. Bunların arasında Ebû Bekr, Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, Huzeyfe, Ebû Hureyre, İbn Ömer, İbn Abbas ve Zeyd b. Sâbit, Hubeyb'in babası Sa'd b. Ebî Vakkâs bulunmaktadır. Ayrıca Tabî'inden de büyük bir gurup; Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin, Ebû Miclez, İbrahim el-Neha'î, Ebû'l-Duha, Ebu Vâil ve İbn Mes'ûd'un talebeleri, 'Atâ, Hasan, Hakem, İbn 'Uyeyne, Mücâhid, 'Urve b. el-Zubeyr, Ebû's-Şa'sa, Câbir b. Zeyd gibi Ma'mer, A'meş ve Câbir b. Râşid de aynı fikirdedirler¹⁰².

Fahreddîn Râzî, el-Tefsîr :

92. «Fecirden sonra, beyaz iplik ile siyah iplik ayırdedilene kadar yiyin, için» âyet-i kerimesindeki beyazlık gündüzün başlangıcının beyazlığı ve siyahlık da gecenin karanlığının sonudur. Burada bir güçlük göze çarpmaktadır. İpliğe benzetilen beyazlık geçici (yalancı) sabahın beyazlığı olsa gerektir; çünkü onun beyazlığı ipliğe benzer. Ama gerçek (sâdık) sabah, ufukta yuvarlak bir beyazlıktır. Bu duruma göre, günün başı geçici sabahın doğuşundan itibaren başlamaktadır. Ancak bu husus ittifakla kabul edilmemiştir. Aslında fecre fecir denmesinin sebebi, aydınlığın (nûr) ondan fışkırmamasından dolayıdır. Bu da ancak ikinci aydınlanmada olur; birinci (geçici) aydınlanmada olmaz. Âyet-i Kerimedeki «beyaz ipliğin» fecir yerine kullanıldığı sâbit olunca, beyaz iplikten kastedilen mananın geçici sabah olmayıp, gerçek (sâdık) sabah olduğunu anlamış olduk.

Gerçek (sâdık) sabahın ipliğe nasıl benzetildiğine gelince, eğer gerçek sabah uzun değil, iplik uzundur denirse, buna şöyle cevap verilir: Haram kılan beyazlık miktarı gerçek sabahın ilk amdır. Bu da yaygın olmayıp, ince ve küçüktür. Geçici sabah ile gerçek sabah arasındaki fark;

101 İsmâ'il b. Kesir (ölm. 774/1372), Tefsîr el-Kur'ân, 1/122, Beyrut 1969.

102 Aynı eser, 1/222; İbn Hazm, 6/234. Bu zevatın adlarını burada zikretmemizden maksat, sahurun geciktirilmesini tasvip edip, tatbik edenlerin kimler olduğunu göstermektir. Çünkü sahurun erken yenmesini ileri sürenler, kendi fikirlerinde olanların çokluğundan bahsederek, fikirlerinin doğruluğunu ispat etmeğe çalışmalarının gerçeğe ne kadar uyup uymadığını ortaya koymaktır.

geçici sabah ince olarak doğar, gerçek sabah ise ince olarak gözüktür, ve uzunluğuna yükselir¹⁰³.

93. A'meş, gündüzün başını sonuna kıyaslayarak, fecrin doğuşundan sonra, fakat güneşin doğuşundan önce yemenin ve içmenin helâl olduğunu sanmıştır. Orucun sonu güneş kursunun (yuvarlağının) batmasıyla belirlendiği gibi, orucun başının da güneş kursunun doğması ile belirlenmesi gerekir¹⁰⁴. A'meş diyor ki: Âyetteki beyaz iplik ve siyah iplikten maksat, gece ile gündüzdür. Aradaki benzerlik sadece siyahlık ve beyazlıktadır. Benzerliğin şekilde olması câiz değildir. Çünkü sabahın doğuşu esnasındaki karanlığın, şekil yönünden ipliğe benzetilmesi imkânsızdır. O halde beyaz iplikle siyah iplikten kastedilen gece ile gündüzdür¹⁰⁵. Sonra gecenin ne olduğunu, «geceye kadar orucu tamamlayın» âyetinde inceledik ve gecenin, güneşin kaybolma anından ibaret olduğunu gördük. Çünkü Yüce Allah güneşin batışından sonrasına gece demiştir. Oysâ hala aydınlık mevcuttur. Böylece anlaşılıyor ki, günün başında da durum bunun gibi olup, güneşin doğuşundan öncesi gece sayılır ve gündüz ancak güneş kursunun doğmasıyla meydana gelir. Buraya kadar A'meş'in sözüdür. İnsanların bir kısmı gündüzün başlamasının, sabahın doğuşu ile meydana çıktığını ve dolayısıyla gündüzün sonunun da başına kıyaslanması gerektiğini ileri sürerler. Bunlar arasında bazıları, «iftar, batıştaki kırmızılık gittikten sonra câizdir» derler. Bazıları da biraz daha ileri giderek, «iftar ancak yıldızlar doğduktan sonra olabilir» derler¹⁰⁶.

94. Fecr. Bu kelime aslında masdar olup, «yarmak» manasına gelir. Buna göre, gecenin sonundaki fecr, sabah aydınlığının, gecenin karanlığını yarması demektir¹⁰⁷. «Fecirden» sözü ya cüz'ilik bildirir ve buna göre fecrin bir kısmı anlaşılır; ya da «açıklamak» anlamına gelir ki, bu manasıyla da «fecir demek olan» beyaz iplik anlatılmış olur¹⁰⁸.

103 Fahreddin Râzî, Tefsir Kebîr, 2/203. Burada fennî olarak anlatmağa çalıştığı ile hadislerde anlatılan arasında, bazı mezheplere göre muvafakat varsa da, bazılarına göre muhalefet vardır.

104 Burada önemli bir noktanın açıklığa kavuşturulması gerekir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, doğuşta güneş kursunun tamamen doğmasının değil, doğmaya başlaması olarak kabul edilen ilk noktasının gözükmesi kastedilmiş olmalıdır. Yoksa yanlış olur.

105 Zaten hadisi şeriflerde burası açıkça belirtilmiştir.

106 Aynı eser, 2/204.

107 Aynı yer.

108 Aynı yer. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, (467/1074-538/1143), el-Keşşâf, 1/339, Mısır 1966.

Fıkah :

95. Orucun zamanının tayininde sonu itibariyle ittifak vardır. Bu, güneşin batışıdır. «Geceye kadar orucu tamamlayın» âyeti bunun delilidir. Orucun başlangıcında ise ihtilaf edilmiştir. Çoğunluk orucun başının yaygın beyazlık olan ikinci fecrin doğuşu olduğunu söylemiştir. Delilleri, Hz. Peygamberin fecri «yaygın» sözüyle tarif etmesi ve bir de «beyaz iplik sizce belli olana kadar» âyet-i kerimesinin sözlük manasıdır. Bir grup da orucun başlamasını beyazlıktan sonra meydana gelen kırmızı fecirdir ki, bu, kırmızı şafağın ayıdır. Bu fikir Huzeyfe ve İbn Mes'ud'dan rivayet edilmiştir. Bu ihtilâfın sebebi, bu hususta nakledilen hadislerin ihtilâflı olmasıdır. «Fecr» kelimesinin hem havanın beyazlığını hem de kırmızılığını ifade etmek için kullanılması, ayrıca karışıklığa sebep olmaktadır. Delilleri. Huzeyfe'nin «Hz. Peygamberle beraber sahur yedim, diyebilirim ki, gündüz idi, ama henüz güneş doğmamıştı» demesi ile Kays b. Talk'ın Hz. Peygamber, «yiyiniz, içiniz, yükselen aydınlık sizi menetmesin, kırmızılık sizce ortaya çıkana kadar yiyiniz, içiniz» dediğini nakletmesidir. Yüce Allah'ın «beyaz iplik sizce belirli olana kadar» sözü de bu hususta açık bir nass teşkil eder veya nass gibidir.

Burada ikinci bir ihtilaf noktası «tebeyyün» kelimesinden doğmaktadır. Ondan fecrin bizzat doğması mı, yoksa doğduğunun farkına varılması veya bilinmesi mi kastedilmiştir? Çünkü sizce tebeyyün etmesi ihtilafı doğurmuştur. Fecir gerçekten doğmuş ve ortaya çıkmış olabilir de insanlar tarafından farkedilmeyebilir. Âyetin sözlük (zâhir) manası, bizim onu bilmemizin gerektiğini ifade ediyor. Ancak kıyas gerçekten doğuşun muteber olmasını gösteriyor. Bundan güneşin batışı ve diğer şer'î vakitlerin tayinine kıyaslamayı kastediyorum. Çünkü bu gibi şeylerin hepsinde şer'an muteber olan «emrin» kendisidir. Yoksa o «emri bilmeğe» bağlı değildir. Mâlik'in ve cumhurun fikri «yemenin» câiz oluşu güneşin doğuş anında son bulur ve doğuştan önce son bulur istikâmetindedir. Mâlik'in ve cumhûrun fikri âyet ve hadisın açık manalarına uygun ve daha mantıkî olup, ikinci fikir daha ihtiyatlıdır¹⁰⁹.

96. «Oruç, yemeği ve içmeyi, cinsî münasebeti sabahtan güneşin batışına kadar niyet ederek terk etmektir». Bu şeriatta böyledir ve Kudûri'nin, «oruç, yemekten içmekten ve cinsî münasebetten gündüzün geri dur-

109. Ebû Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ruşd, (ölm. 595/1198), Bidâyet el-Müctehid ve Nihâyet el-Muktesid, 1/200, İstanbul 1333.

maktır» tarifinden daha iyidir. O, «sabahtan güneşin batışına kadar» demektedir, Kudûrî gibi «gündüz» dememektedir. Çünkü «gündüz» (nehar) güneşin doğuşundan batışına kadar olan zamanın ismidir¹¹⁰.

el-Şelebî, haşiyesinde diyor ki: Kurtûbî, doğrusu gündüzün fecrin doğuşundan başlamasıdır dedi. İbn Fâris de el-Mücmel'de aynı şeyi söyledi. 'Adiy'in hadisinde «gecenin siyahlığı ve gündüzün beyazlığı» ifâdesi de gündüzün fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar olduğunu gösterir. Cevherî, «gündüz gecenin zıddı olup, fecrin doğuşu ile gece biter» demektedir¹¹¹.

97. «Oruç, iki şehveti, mide ve cinsî şehveti yerine getirmekten özel bir şahsın özel bir vakitte —ki bu, fecrin doğuşundan güneşin batışına kadardır— geri durmasıdır. Başlangıçta oruç vakti gece yatsı namazını kıldıktan veya uyuduktan sonra başlardı. Öncekilerin dininde böyle iken Yüce Allah bu ümmete bunu hafifletti ve orucun ilk vaktini, fecrin doğuş vakti olarak şu, «beyaz iplik siyah iplikten ayırıldıene kadar yiyiniz ve içiniz» sözü ile tayin etti. Ebû 'Ubeyde, «beyaz iplik gerçek sabahtır; iplik burada renk manasındadır» dedi¹¹².

98. Oruç, gündüzün yemek, içmek ve cinsî münasebetten niyet ederek geri durmaktır. Oruç vakti, ikinci fecrin doğuşundan güneşin batışına kadar olan zamandır¹¹³.

Ekmeluddin Bâbertî Şerh el-'Înâye'de diyor ki: Gündüz (nehâr) kelimesini kullanmak doğru değildir. Çünkü gündüz güneşle beraber olan zamandır. Güneşin doğuşundan önce, fecrin doğuşundan sonra yiyenin orucu olmaz. Buna şöyle cevap verilir: Gündüzden kastedilen, şer'î gündüzdür ki, bu da gün¹¹⁴ manasındadır. Delili, «beyaz iplik siyah iplikten ayırıldıene kadar yiyiniz, içiniz» âyet-i kerimesidir.

110 'Osman b. 'Ali Zeykî, Tebyîn el-Hakâ'ik, 1/312, Mısır 1313.

111 Aynı yer. Halbuki 'Adiy'nin hadisinde «gündüzün beyazlığı» güneşin doğuşunu gösterir. Güneşin doğuşundan önceki aydınlığın gündüz olduğunu göstermez. İbn Fâris, Mu'cem Mekâyis el-Lûga'da gündüzün (nehâr) fecrin doğuşu ile güneşin batışı arasındaki ışıktan dolayı karanlığın açılmasıdır, demiştir. Bk., c. 6, s. 362.

112 Şemseddin es-Serahsî, el-Mebsût, 3/54, Mısır 1324.

113 Ali b. Ebû Bekr Marginânî (ölm. 593/1196), el-Hidâye, 1/94. Burada tarif ile tavsif arasında bir tenakuz görülüyor. Ancak nehârın (gündüzün) fecirden başladığını ileri sürerek bu tenakuzdan kurtulabilir.

114 Firuzabadî, el-Kâmus'da fecrin doğuşu ile güneşin batışı arasındaki ışık veya güneşin doğuşu ile batışı arasındaki aydınlık, yahut gözün ışığın yayılması ve ayrılması olarak tarif etmektedir. (Bk. 2/149. İbn el-Manzûr, el-Lisân, 3/728, neşr.: Yûsuf Hayyât, Beyrut). Kök manası «nehr» aslında kazmak, oymak, akıtmak, akmak, nehrin akacak yeridir. Bk., aynı yerler.

İbn el-Humâm da Fethu'l-Kadîr'de şöyle diyor: Bu tanım, güneşin doğuşundan itibaren oruç tutmaya başlayanı içine almadığı gibi, fecirden sonra da yiyeni içine almaz. Çünkü gündüz, güneşin doğuşundan batışına kadar olan zamanın adıdır. Burada gündüzdten maksat, fakihlerin terminolojisine göre, gün (yevm) demektir¹¹⁵.

Ekmeluddin, el-İnâye'de «orucun vaktinin ikinci fecrin doğuşundan» sözünün şerhinde, 1) fecrin ilk doğuşunun muteber olduğu, veya 2) havanın aydınlanması ve aydınlığın yayılmasının muteber olduğu söylenmiştir» diyor. Şemsu'l-Eimme Hulvânî, birincinin ihtiyatlı, ikincinin daha uygun olduğunu belirtiyor¹¹⁶.

Aslında gün, 24 saat olup, gece ile gündüzü içine alır. Nehâr (gündüz)'a gün demek ve onu güneşin doğuşundan önce fecir ile başlatmak, hem fennî bakımdan hem de halkın kullanımına aykırı düşmektedir. Kudûrî her ne kadar gündüzün, güneşin doğuşu ile batışı arasındaki zaman için kullanarak sözlük manasına sadık kalmışsa da, şarihleri onu başka şekilde yorumlamak zorunda kalmışlardır. Gerçekten kendisi de orucun zamanının tarifinde fecirden başlayarak fakihlere uymuştur.

Güneşin doğuşundan maksat bir kısmının doğmasıdır. Batışı bunun tersine olan durumdur¹¹⁷.

N E T İ C E

Yukarıda sahur hakkındaki âyet-i kerimelerle hadis-i şerifleri ve onların şerh ve tefsirleri ile fıkıh kitaplarında geçen izahlarını da gözden geçirmiş bulunuyoruz. Bunların ana fikirlerini tasnif ederek özetlerini sıralamamızın faydalı olacağı hususunda şüphe yoktur. Ancak genel bir tahlil yapmamız, durumu ve değişik görüş ve anlayışların dayanağını göstereceği için konunun daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir.

İslâm dini, bütün beşeriyetin ilelebed tek dini olma karakterini taşıyor ve bu davayı sürdürür. Hiçbir zaman kolaylık ilkesinden ayrılmayarak, bütün insanların müşterek anlayış ve kabiliyetlerine hitap etmiştir. İslâm

115 Kemâl b. el-Humâm, Şerh Feth el-Kâdir, 2/62.

116 Aynı eser, 2/61.

117 Muhammed Şirbini el-Hatîb, Mugni el-Muhtâc, 1/124, Mısır 1958.

dini insanın hem kişisel hem de toplumsal davranışlarını iyiye yöneltmek için irâdesini terbiye etmek ve eğitmek hususunda ona muayyen vecibeler ve gerekli ibâdetlerin belli zamanlarda yapılmasını emretmiştir. Bunlardan biri de Ramazanda bir ay oruç tutmaktır. Bu oruç da disiplinli olmayı gerektiren ibâdetlerden biridir. Disiplin çok ciddiyet ister. Orucun başlama ve bitiş vakti gündüze göre tayin edilmiştir. Gündüz de astronomik anlayışa göre, güneşin doğuşu ile batışı arasında geçen zamandır. Buna arapça «nehâr» denir. Orucun vaktinin iki sınırı vardır. Biri, başlangıç, diğeri bitişdir. Hz. Peygamber insanlara kolaylık olsun diye vakitlerin sınırlarını belirtmekte çok titizlik göstermiştir. Gündüz uzun bir vakit olduğundan, Arabistanın yakıcı sıcağı altında, yemeden içmeden bu vakti geçirmek çok zor olacağında şüphe yoktur. İstisna teşkil edecek bir kaç kişiye zor gelmemesi esas alınmaz. Öte yandan hiç dayanamayacak olanlar da bu vecibeyi yerine getiremeyecekleri için söz konusu edilemez. Onlar istisnaî hükümlere tabi olurlar. Ama dinî hükümler genel ve umumun, diğeri bir deyişle en çok kimsenin bir anda katılmasını sağlamak amacıyla yaz edilmiştir. Dinde amaç mutluluk olduğuna göre, İslâm dini en çok kişinin kendisine katılmasını sağlamak sûretiyle onların, yani çoğunluğun saadetini amaçlamıştır. Bir bakıma bu noktada Utilitarianism'in «en çok kimseye mümkün olan en çok saadet» nazariyesinin temelini bulmak mümkündür. Hz. Peygamber oruç vaktinin hem bitiminde hem de başlangıcında güneşin doğuşunu esas almıştır. Âyet-i Kerimenin orucun başlangıcını bildirirken kullandığı ifâde ile, orucun bitimini bildirirken kullandığı ifâde arasında fark vardır. Kur'ân, orucun başlama zamanı için «siyah iplikle beyaz ipliğin birbirinden ayrılması» ibâresini kullanırken, orucun bitimi için de «geceye kadar» ifâdesini kullanır. Akşam iftarında «gece» sözünü herkes «güneşin batışı» olarak anlamıştır. Ancak pek az kimse güneşin batışından sonra karanlığın baskması ve yıldızların çıkması olarak anlamıştır. Hz. Peygamber bu ikinci anlayışa şiddetle karşı çıkmış ve bu hususta hem sözlü tavsiyelerde bulunmuş, hem de fiilen tatbikatını göstermiştir. Sahabe sabahleyin sahur yemeğinin bitim zamanını tayin ve tespitinde yararlandıkları, türkçesi yukarıda verilen âyet-i kerimeyi anlamakta zahmet çekmiş ve yanılmışlardır. Bu nedenle Hz. Peygamber onlara sözlü açıklamada bulunduğu gibi, fiilen de onun tatbikatını göstermiş ve bu husus üzerinde ısrarla durmuştur. Onun Bilâl'e olan sözleri ve müslümanları Bilâl'in aşırılığına karşı uyarması, hatta Bilâl'in Hz. Peygambere gelip, itiraz etmesi ve aldığı cevap üzerine susması gibi bir çok olaylar zuhur ettiği ve hele Hz. Peygamberin âyetteki «beyaz iplikten maksadın gündüzün aydınlığı; «siyah iplikten maksadın da gecenin karanlığı» olduğunu söylediği halde, pek az kimse sabahleyin gecenin bitimini güneşin doğuşu-

na bağlamıştır. Fakat naklettiğimiz gibi hepsi gecenin başlangıcını güneşin batışı olarak kabul etmiştir. Bu farklı davranışın sebebini ilk müslümanların, sahabe ve tabi'inin psiko-sosyal durumlarında aramak lâzımdır. Onlar günün yakıcı sıcağının altında aç ve susuzluğun verdiği bunalım ve sıkıntı dolayısıyla, bir an önce iftar edilmesine dair emir ve tavsiyelere harfi harfine uymuşlar, ama sabahleyin havanın serinliği ve karınlarının tok olması sebebiyle, bir an önce oruca başlamanın azmi ve ısrarı içinde acele etmeğe çalışmışlardır. Onların bu davranışlarını bunlardan tamamıyla farklı iki sebebe dayandırmak da mümkündür. Bunlardan biri, erken oruca başlamakta titizlik göstermek orucu başlangıç açısından tehlikeye koymaz, tersine daha emniyet altına alır. Diğeri ise, o zamanın ve toplumun hayat ve çalışma şartları, sabah namazından sonra tekrar uykuya yatıp, öğleye kadar istirahat ederek geçirmeyi veya sahurunu erken yiyip, namazı erken kılp, biraz kestirdikten sonra işe gitmeyi gerektirmesidir. Zira sıcak memleketlerde insan, ancak gece yarısından sonra sabahleyin kuşluğa kadar kolayca ve rahatça uyuyabilir. Bu ve diğer bilmediğimiz sebepler, müslümanların sahurun bitiş zamanı hakkındaki değişik görüş ve içtihadlarına yol açmıştır. Bunları şöylece zikretmek ve tespit etmek konumuzun özetini ortaya koyacaktır.

1. Tan yerinin ağarmaya, şafağın sökmeye başlamasının ilk anını kabul edenler (Fecr-i Sâdık). Tan yerinin ağarması ikiye ayrılmaktadır. Güneşin ilk ışınları güneşin tam doğrultusunda sütun halinde havaya doğru yükselir ve ufukta göğü deler gibi bir görünüş meydana getirir. Buna yalancı sabah (fecr-i kâzib) denir. Çünkü güneş yaklaştıkça bu sütun gibi ışık yavaş yavaş kaybolmaya ve ufukta yayılmaya başlar. Güneş ışınlarının ufukta her tarafta yayılmasına hakikî sabah (fecr-i sâdık) denir. İşte bir kısım müslümanlar hakikî sabahın başlamasını sahur yemeğinin bitim vakti olarak kabul etmişlerdir. Bu görüş Muhaddisler tarafından kabule şayan görülmemiştir. Zira Hz. Peygamberin sözleri ve tatbikatı tevil edilerek bu manaya çekilmekte; açık ve düz manaları ise bu görüşü desteklememektedir. Buna rağmen fakihler, özellikle sonraki fakihler, bu görüşü benimsemişlerdir. Buna onların kendi görüşlerinin büyük tesiri görülür. Bu görüşlerin, olayların ve sözlerin biraz zorlanması suretiyle ortaya çıktığı incelememizden anlaşılmaktadır. Onlar bu hususu daha ihtiyatlı davranmak şeklinde niteleyerek haklı göstermeye çalışmaktadırlar. Buna rağmen onlar ikinci görüş olarak niteleyeceğimiz sabah aydınlığının tamamen yayılmasını da daha doğru olarak ifâde etmekten geri kalmamışlardır.

2. İkinci görüş, hakikî aydınlanmanın, hakikî sabahın başlayıp etrafa yayıldıktan sonra sahur yemeğinin bitmesi gerektiğini ifâde etmektedir. En çok yaygın olanın bu olduğu Hz. Peygamberin ve büyük sahabenin çoğunlukla uygulamasından anlaşılmaktadır. Fakihler de ilmen bu görüşün doğruluğunu kabul etmekle beraber, birinci görüşü, yani aydınlığın yayılmaya başlamasını, halk için daha ihtiyatlı görmektedirler. Bu görüşü ileri sürenlerin ifâdelerinde aydınlığın, sokakları, evlerin içini doldurmasına, atılan okun düştüğü yerin görülmesine kadar, başka deyişle gerçek sabahın başlamasından bitmesine kadar geçen süre içinde sahur yendiği açıkça görülmektedir.

3. Sahur yemeğinin beyaz aydınlıktan sonra meydana gelen kırmızılık vaktine kadar yenebileceğini iddia edenler ve görüşlerini hadis ve başka delillerle destekleyenler vardır. Bu kırmızılık durumu güneşin batışından sonra ortaya çıkan kırmızılık gibi ise de, sabahleyin güneşin doğmasının yaklaştığını, akşamleyin ise güneşin uzaklaştığını gösterir. Ters yönden farkı şudur: Sabahleyin aydınlıktan sonra kırmızılık başlar, akşamleyin ise kırmızılık gittikten sonra beyazlık gelir.

4. Sahur yemeği konusunda en önemli ve tutarlı olan bu görüşe göre, güneşin doğuşuna kadar yemenin câiz olduğu savunulur. Bu görüşün en tutarlı delili, iftarın güneşin batışına göre yapılmasıdır. Eğer güneşin doğuşu esas alınmayacaksa, batışının da esas alınmaması lâzımdır. Bu görüşün aleyhinde olanlar mugalata ve yanıltmacaya sapmaktadırlar. Şöyle ki: Sabahtan güneşin doğması kastedilirse, güneşin bütün yuvarlağının görülmesi gerekir. İşte o zaman güneş tam doğmuş olur. Bu ise hiç bir kimse tarafından kabul edilmez. Nitekim akşamleyin de güneş tam battığı zaman iftar edilmektedir. Halbuki sahurda güneşin doğuşuna kadar cevaz verenler sabahleyin güneşin tam doğmasını değil, doğmaya başladığı ilk anı kastederler. Çünkü o ilk an gündüz ile gecenin sınırındır. Güneşin tam doğması, bir şeyin ölçüsü ve başlangıcı değildir. Güneşin doğuşunun ilk anında gündüz başlar ve güneşin tam doğması ile önemli bir değişiklik olmaz, sadece gündüz biraz daha aydınlık olur ve bu, güneşin son noktasının batışına kadar sürer.

Burada iki noktayı belirtmek yerinde olur. Biri, «gece» (leyl) sözüdür. Âyette geçen «leyl» kelimesi gecenin, güneşin batışından itibaren başladığı anlamına gelir. Âyette geçen siyah ipliği peygamberimizin, «Sevâd el-Leyl» (gecenin siyahlığı) olarak açıklaması çoğunluğun dikkatini çekmemiştir. Hz. Peygamberin sözünde geçen «gece» kelimesinin bu nedenle âyetteki gibi anlaşılması gerekir. Fakihler, geceyi güneşin batışı ile baş-

latıp, doğuşu ile bitirmeleri gerekirken, fecr-i sâdık ile bitirmişlerdir. Onların tutarsızlıkları buradadır. İkinci nokta, «nehâr» (gündüz)'i Muhtasaru'l-Kudûrî sahibi Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî (362/972-428/1036)'nin güneşin doğuşu ile başlatmış ve «nehâr» kelimesinin lûgat manasına sadık kalmış olmasıdır. Kendinden sonra gelen fakîhler bu durum karşısında «nehar» kelimesine ikinci bir mana eklemek suretiyle «şer'i nehar» ile «meteoolojik (fennî) nehâr» terimlerini icâd ederek, gündüzü güneş doğmadan iki saat önce başlatmışlar, yani imsâkiyeyi tespit etmişlerdir.

Eğer lûgatlara bakılacak olursa, onlardan bir kısmı fikhın tesirinde kalarak nehârı ya fecr-i sâdıktan başlatır veya ayrıca bir lûgat manası olarak gösterirler. Dinî görüşlerin, kelimelerin lûgat manalarına tesiri her konuda görülmektedir. «Kur'ân'a Göre İman Esasları» adlı eserimizde bu hususta bilgi vermiştik. Ancak dinin terimleştirdiği kelimeler bunun dışındadır.

Merhum Prof. Muhammed Tancî Bey'le, sahurun güneşin doğuşuna kadar yenebileceğini münakaşa ettiğim zaman, bana «peki ne zaman namaz kılacaksın» sorusunu sormakla hiç olmazsa namaz kılacak kadar bir vakit bırakmak gerektiğini ifade etmek istedi. Ben de «sahur ile namaz arasında tertip yoktur» diyerek, insanın daha önce namaz kılıp, sonra sahur yiyebileceğini ifâde etmek suretiyle usûlî bir kaideyle cevap verdim. Tancî Bey, bunun üzerine bir şey söylemedi. Bu araştırmam esnasında yukarıda tabi'inden naklettiğim «eğer herkes tarafından böyle anlaşılmış olmasaydı, önce namaz kılar, sonra sahur yerdim» sözünü gördüğüm zaman ilk müslümanlar arasında böyle bir fikre rastlamakla, onların ne kadar serbest düşündüklerine dair kanaatim daha da kuvvetlendi.

Sonuç olarak derim ki: Bir işin bir defa yapılması o işin meşruluğunun delilidir, ve her zaman öyle yapılabilir demektir. Bu, mantikî kaidenin gereğidir. İlmî olarak güneşin doğuşuna kadar sahur yemenin câiz olduğunu ispatlamak mümkün görünüyor. Ancak fiilen o zamana kadar sahurun tehîr edene rastlamak imkânsız gibidir. Hiç olmazsa araya sabah namazını sığdırmak gerekir. Sabah namazı on dakika, bilemedin, yirmi dakika sürsün. O halde güneşin doğuşuna yirmi dakika, biraz daha ihtiyatlı davranarak otuz dakika kalana kadar sahur yemenin câiz olduğunda Muhaddislerin çoğunluğu anlaşma halindedir. Sadece fakîhler biraz ihtiyatlı davranarak bunu bir saate kadar (fecd-i sâdığın başlangıcına kadar) uzatmışlardır. Hele bugünkü tatbikatta takvimlerin sahurunu, güneşin doğuşuna iki saat kala veya güneşin doğuşundan bir saat kırkbeş da-

kika öncesine göre tespit etmeleri ilmî ölçülerden uzaktır. Öyle ki, sanki teleskopla ufukta ışın zerreleri araştırılmakta ve onlara rastlayınca hemen gündüz başladı hükmü verilmektedir. Aslında normal gözle aydınlığın açıkça görülmesi ve aydınlığın yayılmasının şart olmasında ittifak olduğu düşünülecek olursa, müçtehidler seviyesinde ilmî bir araştırma ve münakaşa yaparak modern meteoloji tekniğinin ışığında bugünkü ihtiyaçlara cevap verme imkânı doğacaktır. Takvim yapan ve özellikle Diyânet İşleri Başkanlığının yukarıda naklettiğimiz ve özetinde de belirttiğimiz dört farklı içtihadın ve görüşün —eğer daha başkasını bulma imkânı varsa o da dahil olmak üzere— müslümanlara en kolay hangisinin geleceğini düşünüp, tespit ederek takribî ve tasvirî tayinleri dakika ve saat olarak değerlendirmesi dinî bir görevidir. Bu görüşler sahabe ve tabi'in gibi ilk müslümanların görüşleri olarak hepsinin bir meşruluk yönü bulunmaktadır. Hz. Peygamber de meşru ihtimallerden en kolayını seçtiğine göre, ona uymak en isabetli yoldur. Yaz mevsiminde yatsı namazının vaktini tayin ve tespit etmeye de büyük bir ihtiyaç vardır.

Zamanları zamanımıza, fennî ve kültür bilgileri bilgilerimize, coğrafi yerleri yerlerimize uymayan âlimlerin anlayışlarına körü körüne uymak bir çok problemler doğurmaktadır. Kutuplara doğru yaklaşıldıkça ve hatta Almanya'da yazın yatsı namazının vakti, İmam-ı Azam'ın içtihadına göre tahakkuk etmiyor diye yatsı namazını terketmeye gidenler çıkıyor. Aslında İmam-ı Azam'ın içtihadı Almanya için değildir. Sonra bir kimşenin içtihadına göre, nasıl olur da İslâmın temel farzlarından birini terketmek düşünülebiliyor. Artık din âlimlerinin bu gibi işleri yeniden ele alıp incelemeye koyulmaları gerekmektedir.